

ZWOLLE KRAENBOLWERK

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING EN ANALYSE

concept rapport 26 02 2008

Urban Fabric | Steenhuis stedenbouw/landschap

Situatie Zwolle Kraenbolwerk

- bebouwing locatie
- bebouwing overig
- wegen
- bomen
- water

Inhoud

Aanbevelingen	4
<i>Gebiedskenmerken Noordereiland</i>	
<i>Gebiedskenmerken Kraenbolwerk</i>	
<i>Gebouwkenmerken Kraenbolwerk</i>	
<i>Aanbevelingen Noordereiland</i>	
<i>Aanbevelingen Kraenbolwerk</i>	
<i>Aanbevelingen gebouwen Kraenbolwerk</i>	
Plangeschiedenis	10
Panddossiers Kraenbolwerk	31
Bronnen en colofon	51

Inleiding

Het Kraenbolwerk is onderdeel van de noordelijke versterking van de stad, de zgn. stadskroon, die aan het begin van de zeventiende eeuw werd aangelegd. Na de ontmanteling kreeg de stadskroon een woon- en werkfunctie. De huidige sfeer van het Kraenbolwerk heeft de meeste overeenkomsten met de negentiende-eeuwse inrichting als handelskade met karakteristieke bedrijfspanden. Net als op veel andere historische plekken in Zwolle zijn voor deze locatie plannen voor herontwikkeling. Bureau Rein Geurtsen & partners werkt op dit moment aan een schetsontwerp.

Het doel van deze cultuurhistorische verkenning en analyse is om de waarde en betekenis van dit gebied in kaart te brengen. Dit is gebeurd in drie stappen: een analyse van het stadsdeel (de locatie als onderdeel van de fortenkroon), een waardestelling van de bestaande gebouwen op de locatie en een gedetailleerder onderzoek naar het fabrieksgebouw De Volharding en het bedrijfscomplex van Schaepman (voormalige gebouwen voor RK Boeren- en Tuindersbond).

Paul Meurs
Urban Fabric BV en Steenhuis stedenbouw/landschap
Schiedam, februari 2008

Gebiedskenmerken Noordereiland

De ligging ten noorden van het Zwartewater (Thorbeckegracht) geeft het Noordereiland een geïsoleerde positie in de binnenstad en zorgde vanouds voor ideale condities om er handel te drijven en industrieën te vestigen. In de vestingtijd was dit gebied het belangrijkste expeditiecentrum van de stad. De invulling van het Noordereiland na het slechten van de vestingwerken is sterk verbonden met de negentiende-eeuwse industriële en economische ontwikkelingen.

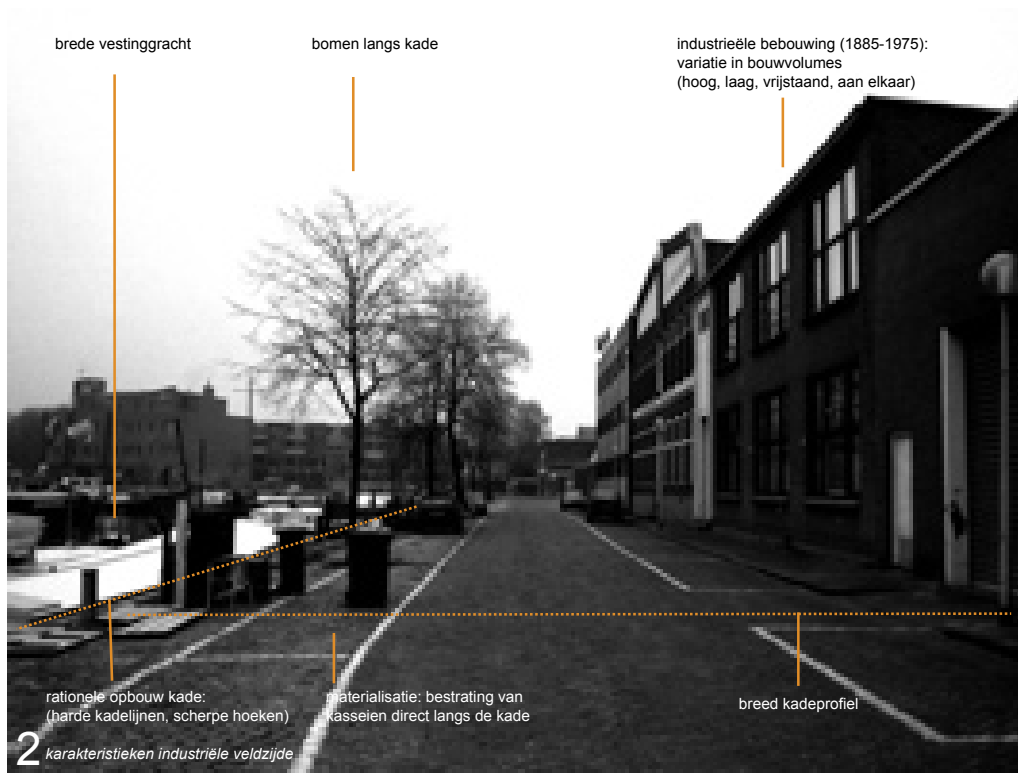
Het Noordereiland kent een groot verschil tussen de noordzijde en de zuidzijde. De noordrand wordt gevormd door de voormalige bolwerken, met een geometrische vorm, harde kadelijnen en scherpe hoeken. De zuidzijde herinnert aan de natuurlijke oeverlijn van het Zwarte Water, met een onregelmatige rooilijn en een bebouwing van oude koopmanswoningen en factorshuizen.

Er bestaat een contrast tussen de uiteinden van het Noordereiland. Het Diezerpoortenbolwerk aan de oostzijde ligt bij de Diezerweg en de Diezerpoort. Hier waren een herberg, een badhuis en woningen. Het bolwerk heeft een groen karakter behouden en vormt een in zichzelf gekeerde wereld. Langs het water liggen achtertuinen. Het Kraenbolwerk heeft altijd in het teken gestaan van industrie en bedrijvigheid: eerst als belangrijke handelskade aan het Zwartewater, later als vestigingsplaats voor zwaardere industrie. De woon- en werkpanden waren hier, in tegenstelling tot de oostpunt van het eiland, volledig gericht op het water. De kades grenzen direct aan het water, met uitzondering van de punt van het eiland waar de fabrieken aan het water werden gebouwd.

Het Noordereiland is op te delen in drie verschillende sferen met eigen onderscheidende aspecten: Thorbeckegracht, stegen en industrie.

Thorbeckegracht: De Thorbeckegracht was in de Middeleeuwen een dijk langs het Zwartewater in het buitengebied van de stad. De huidige gekromde loop van rooilijn herinnert hier nog aan. De Thorbeckegracht is een brede handelskade met bebouwing in een doorlopende wand, die de gekromde kadelijne volgt. De bebouwing bestaat uit factoorspanen en koopmanswoningen. De factoorspanen vormden een kleine, rijke beroepsgroep, die werkte als tussenpersoon voor buitenlandse handelaren. Ze verzorgden opvang, opslag en verzending van waren als tabak, koffie, thee en rijst, maar ook hout, hooi en graan. De factoorspanen zijn relatief groot van schaal, met drie verdiepingen en een forse breedte, een monumentale, centrale entreepartij en een (afgeknot) schilddak. De koopmanswoningen zijn lager en smaller, meer volgens de typologie van grachtenpanden met twee of drie vensterassen. De percelen langs de Thorbeckegracht zijn diep en bevatten naast de statige panden aan de Thorbeckegracht vaak ook achterhuizen, loodsen, schuren en tuinen. Dit levert een

duidelijk achterkantenmilieu op. Vrijwel alle bebouwing stamt uit de achttiende eeuw of eerder. Een enkel pand is later ingepast, maar voegt zich wel in de schaal en het karakter van de gracht.

Industrie: Het gebied ten noorden van de Thorbeckegracht werd na het slechten van de vesting een gebied dat zich kenmerkte door grotere, hogere losstaande bouwvolumes; eerst een tuchthuis, scholen en militaire stallen, en eind negentiende eeuw grote industriële complexen, zoals de gasfabriek. Nog steeds is de open structuur met grootschalige objecten herkenbaar, bijvoorbeeld in de vorm van theater de Spiegel, een grote parkeergarage en de Schaepmanfabriek.

Stegen: (Kanonsteeg, Derde Bredehoek, Posthoornbredehoek, Spinhuisbredehoek). Vanuit de Thorbeckegracht steken stegen dwars over het Noordereiland. Hier is de overgang van de representatieve gracht tot de achterwereld van bedrijven en ambachten goed zichtbaar. In de stegen waren eenvoudige woningen van neringdoenden: steenbakker, schoenmaker of winkelier. Het merendeel van deze bouwwerken in de stegen dateert uit de negentiende eeuw.

Gebiedskenmerken Kraenbolwerk

Het Kraenbolwerk is sinds anderhalve eeuw het meest geïndustrialiseerde bolwerk van Zwolle, met robuuste rechthoekige bouwvolumes van fabriekspanden (Schaepman) en opslagruimten.

De sterke (handels)relatie van het Kraenbolwerk met het water leverde aan de westzijde van het bolwerk een kenmerkende gebouwtypologie op van smalle, langgerekte bedrijfspanden, met één of twee verdiepingen, direct aan het water. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werden er op de westkade drie van dergelijke industriële panden gebouwd. Na afbraak en een brand in 1979 is er slechts van het middelste bouwwerk nog een klein bouwdeel te herkennen. De nieuwbouw voor de ABTB van architect G.A. Voogden uit 1956 bouwde voort op deze typologie.

Aan de Thorbeckegracht gaat de sfeer van de kadewand over in de sfeer van het industriegebied; dat komt elders langs de gracht niet voor. Aan de Friese Wal is zowel het achterkantenmilieu van de factoorspanden en koopmanshuizen als de industrie aanwezig. Hier verspringt en verdraait de rooilijn zich op verschillende punten.

De kenmerkende vorm van het Kraenbolwerk uit de vestingtijd (noordzijde) bleef ondanks slechting, plemping en afknotting herkenbaar. De rationele opbouw (rechte kadewanden en scherpe hoeken) past goed bij de voor de handel benodigde maximale kadelengte.

Gebouwkenmerken Kraenbolwerk

De panden op het Kraenbolwerk zijn te verdelen in drie categorieën: de koopmanshuizen en factoorspanden aan de Thorbeckegracht; de smalle, langgerekte fabriekspanden langs de kop van het bolwerk en de overige grote bouwvolumes van opslag- en bedrijfspanden.

Op het Kraenbolwerk is de Volharding het laatste industriële relict uit Zwolle's vroeg industriële periode.

Langs de stegen is het verschil tussen de statische en monumentale voorkanten (grachtenpanden) en de dynamische en informele achterkanten (loodsen en schuren) voelbaar.

Aanbevelingen Noordereiland

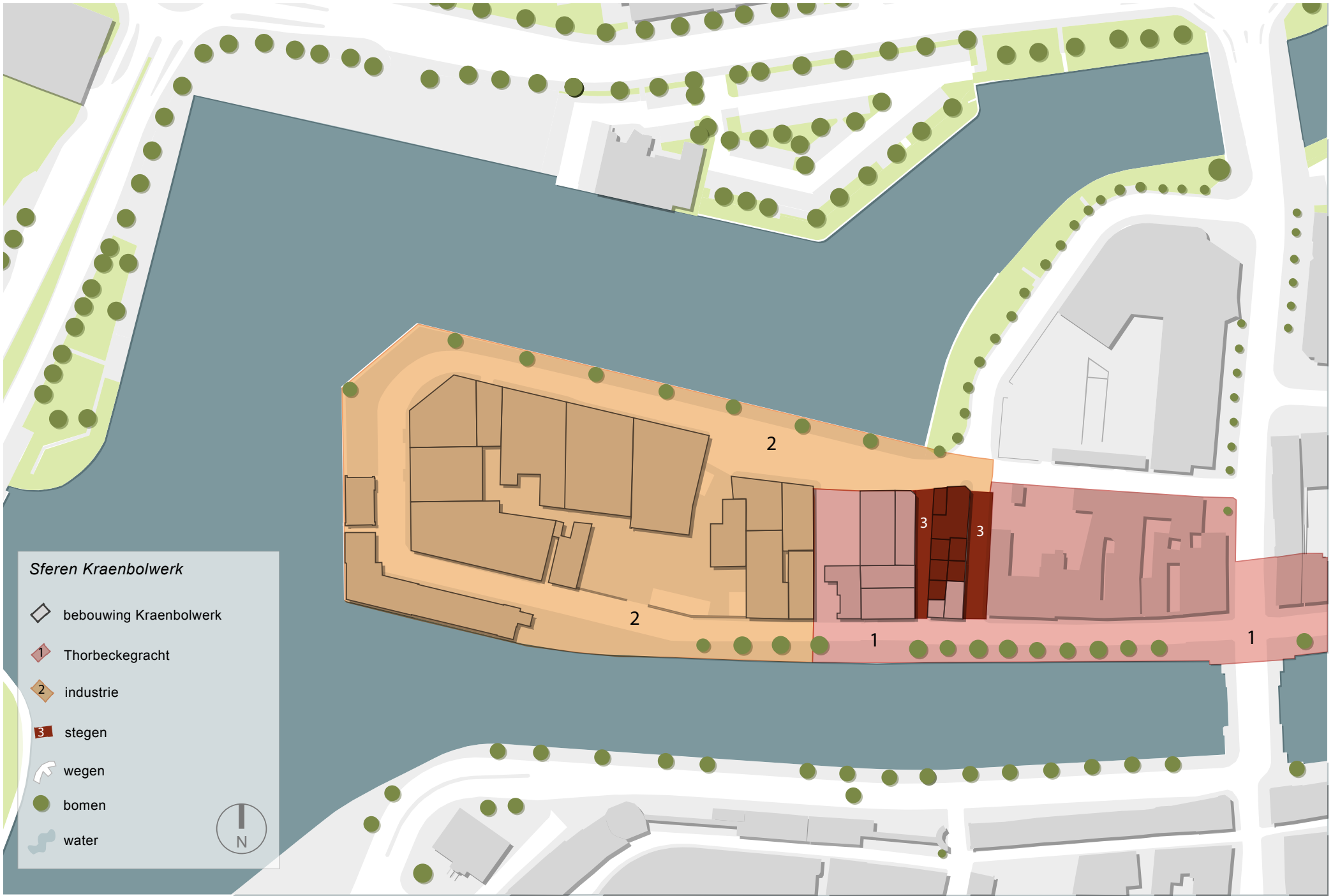
De historische gelaagdheid van het Noordereiland, met sporen uit verschillende perioden van de stadsgeschiedenis, kan een verrijking zijn voor nieuwe planvorming op deze plek. Zelfs wanneer veel panden worden gesloopt kan de geschiedenis in het bouwplan doorklinken, door te ontwerpen vanuit de logica van de plek.

Gebruik de kenmerkende sferen van het Noordereiland als thema voor de herontwikkeling. Concreet gaat het om de gevelwand aan de Thorbeckegracht (zuidzijde), de stegen haaks daarop en de solitaire (industriële) bouwvolumes (noord en west).

Zorg voor een heldere afbakening en overgang van de ene sfeer naar de andere. Dit geldt met name voor de overgang van de handelskade naar de industriële sfeer; en van het informele achterkantenmilieu van de stegen en de achtererven van de Thorbeckegracht naar de Friese Wal.

Behoud het contrast tussen de natuurlijke oeverlijn aan de zuidzijde (kade, strakke rooilijn) en de oude vestingwal aan de noordzijde (harde kadelijns met scherpe hoeken, verspringende rooilijn). Het eventueel terugbrengen van de verdwenen noordwestpunt van het Kraenbolwerk kan dit contrast versterken.

Het verschil in karakter en oriëntatie van de oost- en westzijde van het Noordereiland kan worden gebruikt om een gedifferentieerd woonmilieu te realiseren. Tegenover de pandsgewijze opbouw, de groenaanleg en het binnenstedelijke, naar binnen gerichte karakter van de Diezerpoortenbolwerk, staat op het Kraenbolwerk de mogelijkheid van gestapelde bouw, met kloeke blokken die op het water zijn georiënteerd.

Aanbevelingen Kraenbolwerk

Behoud de eigenheid van het Kraenbolwerk, dat is opgebouwd met robuuste gebouwen die op het water zijn georiënteerd.

De 'industriële sfeer' van het Kraenbolwerk heeft verschillende ruimtelijke onderdelen. Ten eerste zijn er de fabrieken aan het water, op de kop van het bolwerk (westzijde). Zij vormen een industrieel bastion. Het tweede onderdeel zijn losse bouwvolumes met een grillige, verspringende rooilijn aan de Friese Wal. De derde component is het luwe binnenterrein, tussen de achterkanten van de Thorbeckegracht en de fabrieksgebouwen in. Een nieuw stedenbouwkundig plan zal zich moeten spiegelen aan deze geleding (maar natuurlijk niet letterlijk).

Zorg voor een gepaste beëindiging van het bebouwingsritme langs de Thorbeckegracht (bestaande uit een golvende rooilijn met factoorspanen en koopmanswoningen) en een zorgvuldige overgang naar de industriële sfeer op de kop van het Kraenbolwerk; dit geldt zowel voor de bouwmassa als de openbare ruimte.

De Friese Wal vraagt om stedenbouwkundige precisie: aansluiting op het informele achterkantenmilieu van de Thorbeckegracht, een wat vrijere ruimtelijke organisatie (rooilijnen, meer losse volumes) en een aansluiting op de bebouwde kop van het bolwerk.

De typologie van de kadepakhuizen op de kop van het bolwerk (westzijde) kan een inspiratie vormen voor herontwikkeling.

De structuur van stegen haaks op de Thorbeckegracht kan gebruikt worden als rijgdraden die de verschillende onderdelen van het bolwerk op een informele manier met elkaar verbinden.

Aanbevelingen gebouwen Kraenbolwerk

Behoud het pand Lenderink (dit pand valt buiten het huidige plangebied). Het voorhuis aan de Thorbeckegracht is een rijksmonument. De latere toevoegingen aan de achterzijde (loodsen met sheddaken) zijn interessant, omdat ze ook de recente geschiedenis en ontwikkeling van dit factoorspan zichtbaar maken. De uitbouw is als beeldondersteunend gekwalificeerd.

De beeldondersteunende panden aan de Thorbeckegracht, ter weerszijden van Lenderink, zijn van belang vanwege de stedenbouwkundige verhouding (perceelbreedte, bouwhoogte), maar ook om de historische gelaagdheid en architectonische afwisseling van de kadewand.

Fabrieksgebouw De Volharding aan de Friese Wal vraagt om herontwikkeling. Het is een industrieel relict dat in de toekomst meerwaarde aan het Kraenbolwerk kan geven. Het gebouw kan op twee manieren worden herontwikkeld. Ten eerste: behoud en herbesteding van het pand als geheel; dit stelt eisen aan de aard van het gebruik en heeft consequenties voor de exploitatie van het hele gebied. De inzet hierbij is het zichtbaar houden/maken van de voor- en achtergevel, alsmede het dienstbaar maken van het oude interieur (ruimtelijkheid, bijzondere staalconstructie kap). De tweede optie: behoud van de gevel aan de Friese Wal en sloop/nieuwbouw van het bouwvolume. Om het oude bouwvolume aan de kade voelbaar te houden, is het nodig minstens 5 meter achter de rooilijn te bewaren. Ook een eventuele optopping zou tot deze afstand van de rooilijn terug moeten liggen (dit geldt ook voor mogelijke optopping met optie 1). Op deze manier blijft de schaal van de Volharding aan de kade voelbaar en ontstaat van afstand een ruimtelijke en historische gelaagdheid.

De overige bebouwing op het Kraenbolwerk is niet van uitzonderlijke betekenis vanwege de aard van de gebouwen en de vaak hevige aantasting. Het is wel aan te bevelen deze panden bij sloop te documenteren.

Stadsportret Zwolle, Braun en Hogenberg, 1581

Overslaghaven op het Rodetorenplein, foto 1935

Pelsertoren, ca. 1900

Plangeschiedenis

Het cultuurhistorisch onderzoek naar het Kraenbolwerk is het verhaal van verschillende historische fases. In de Middeleeuwen, de bolwerken bestonden nog niet, was de huidige Thorbeckegracht een bebouwde dijk langs het Zwartewater, buiten de stadsmuren. Met de aanleg van de vestingwerken kreeg het Kraenbolwerk een dubbele functie; aan de ene kant was het onderdeel van de militaire vesting en aan de andere kant handelskade. Na de slechting van de vestingwerken kreeg het bolwerk allengs meer industriële functies. Nu trekt de industrie weg en liggen er kansen een nieuw woongebied te maken. Uit alle perioden zijn sporen overgebleven. Juist door deze gelaagdheid is een uniek stadsgebied ontstaan met een uitgesproken eigen karakter.

Twee stadsportretten

Vóór de aanleg van de vestingwerken in de zeventiende eeuw had Zwolle een stadsmuur die de Middeleeuwse organische stadsvorm strak volgde. Door de conserverende huls van de latere vestingwerken is deze stedenbouwkundige oervorm

van Zwolle nog steeds voelbaar, delen van de stadsmuur en –poorten vormen nu nog belangrijke herkenningspunten in de stad.

De stad Zwolle is in de zestiende eeuw twee maal geportretteerd. De ene kaart is een vrij letterlijke registratie van de stad door cartograaf Jacob van Deventer (ca. 1558), aan de hand van driehoeksmetingen. Van Deventer kreeg rond 1558 de opdracht van Philips II alle steden van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden weer te geven. De militaire kaarten dienden zeer nauwkeurig te zijn: Spaanse soldaten moesten zich er op kunnen oriënteren wanneer ze een stad zouden belegeren. Van Deventer bezocht Zwolle en tekende in vogelvluchtperspectief nauwkeurig de loop van toegangswegen, bruggen, de stenen stadsmuur, torens, poorten en belangrijke openbare gebouwen zoals het stadhuis en de kerken.

De andere kaart is een pronkprent vervaardigd door Braun en Hogenberg (1581), vooral gemaakt om te imponeren. In plaats van minutieuze registratie, was

Zwolle in 1557

Stadsportret Zwolle, Jacob van Deventer, ca 1557

Transformatie van het Almere in de Zuiderzee. Eerste eeuw na Chr. (links) en 1000-1200 (rechts)

representatie het doel. Zwolle is weergegeven als een volmaakt ronde stad met een stevige dubbele stadsmuur en imposante torens. Getekend vanuit het westen kon alles wat van belang was voor de stad goed worden afgebeeld; de handel op het Rodetorenplein, de stadspoorten en kerken.

Gecombineerd geven de twee kaarten een goed beeld van Zwolle vóór de bouw van de vestingwerken. De compleet ommuurde stad was omringd door de waterwegen Zwartewater en Nieuwe Wetering en doorkruist door de Grote en de Kleine Aa. Langs de drie toegangswegen tot de stad ontwikkelde zich lintbebouwing. De belangrijkste vaarroute liep langs de Thorbeckegracht waar een kade buiten de stadsmuur was aangelegd. Hier meerden handelschepen aan en brachten hun goederen via de stadspoorten de stad in of losten ze via de overslaghaven op het Rodetorenplein.

Van de kaartbeelden zijn in de hedendaagse stad nog een aantal elementen zichtbaar. De kaarten laten zien dat de ruimtelijke en functionele hoofdopzet van de stad, en het toekomstige Noordereiland, al in de Middeleeuwen bepaald was. De Dijk (latere Thorbeckegracht) als bebouwde handelskade is aanwezig. Ook de oriëntatie van het

Plan J.L. van Essen, bedoeld om de wateroverlast vanuit de Zuiderzee te verminderen

oostelijk deel van de latere stadskroon op de toegangsweg die via de Diezerpoort de stad binnenkwam en die van het westelijk deel op de handelsactiviteit rond het Rodetorenplein krijgt in deze periode vorm.

Het Zwartewater

Zwolle's belangrijkste waterweg was het Zwartewater, dat met het aanleggen van de vestingwerken binnen de stadsmuren kwam te liggen. Tot circa 1200 had dit water geen verbinding met de zee, maar stroomde het in het Almere, een verzameling moerassen en poelen op de plek van de latere Zuiderzee. Het was ook nog geen brede rivier maar meer een afwatering voor het overtollig regenwater van verschillende natuurlijke waterlopen. Dit Almere nam rond 1200 door afslag in omvang toe en er ontstond aan de noordzijde van het meer een ruimere opening naar de Noordzee. Het lastig te doorkruisen meer veranderde in een nieuwe binnenzee: de goed bevaarbare Zuiderzee. Dit betekende dat ook het Zwartewater onder invloed van zout zeewater kwam te staan en dat Zwolle nu via 'het water toe zeewaerd' een directe (handels)verbinding met de buitenwereld kreeg. Het Zwartewater dankt zijn forse afmetingen aan handmatig baggerwerk en de oprukkende zee: 'Het water

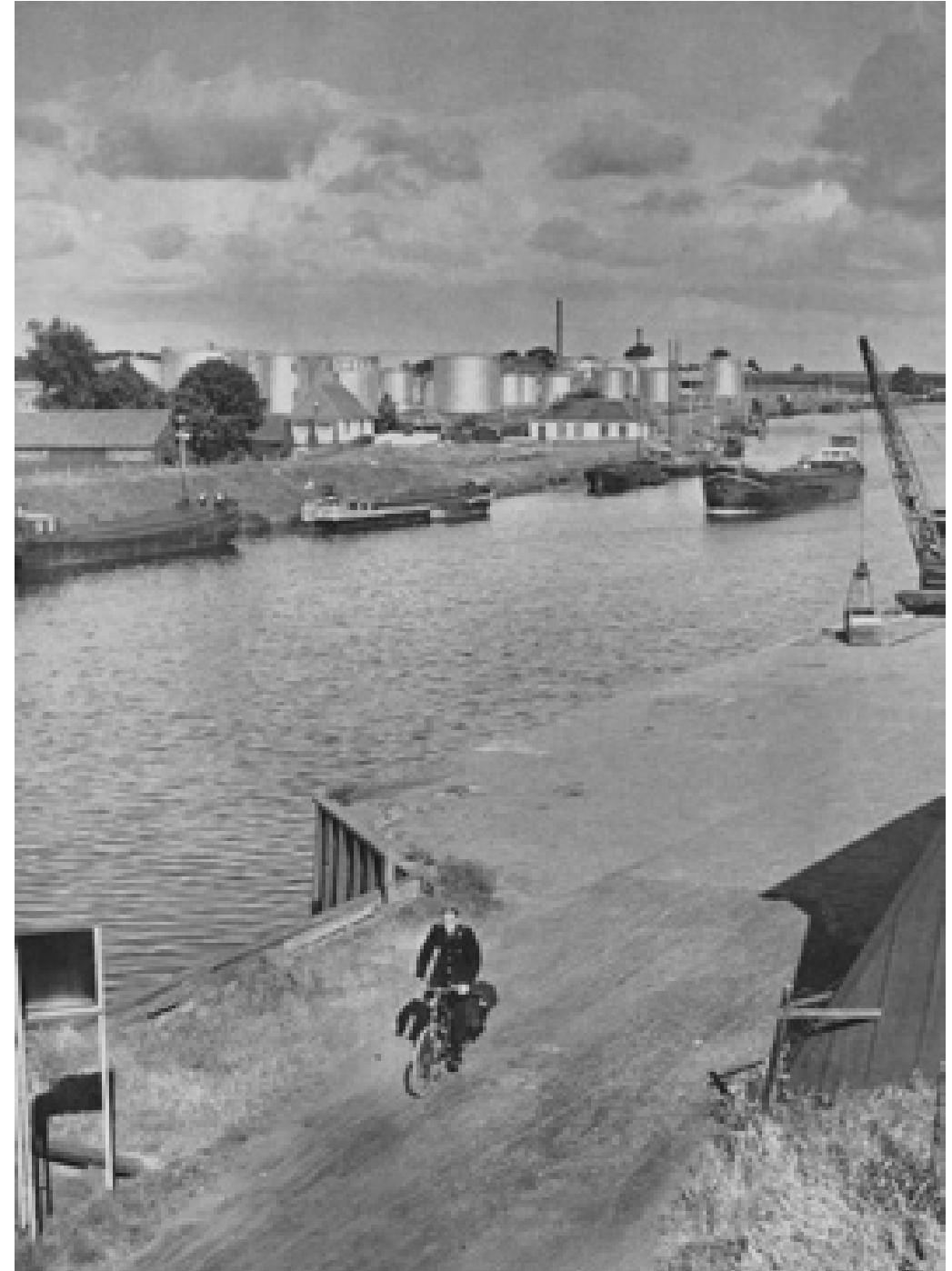

Al eeuwenlang vestiging van industrie langs het Zwartewater, foto ca. 1960

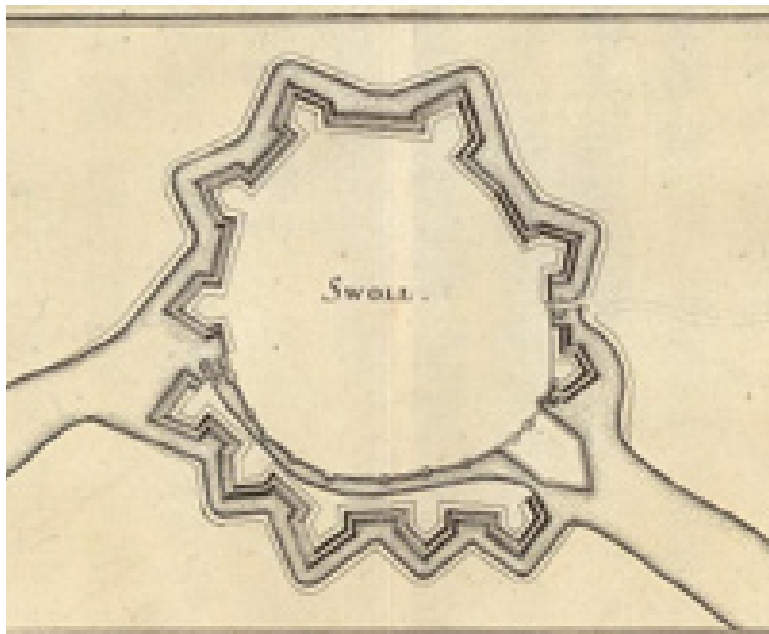
drong bij onstuimig weer en stormvloed en vanaf de monding van het Zwartewater ver landinwaarts door, waarna krachtige retourstromen de bedding uitschuurd en dieper maakten. Naast de toenemende op- en afwaaiing van de Zuiderzee zou in de eeuwen die volgden de bevaarbaarheid van het Zwartewater ook door de veel grotere aanvoer van water uit het Sallandse achterland beduidend worden verbeterd.¹

Het Zwartewater vormde lang de noordelijk grens van Zwolle. De natuurlijke oeverlijn, ontstaan en gevormd door de invloed van de Zuiderzee, werd vastgelegd met de aanleg van de vestingwerken.

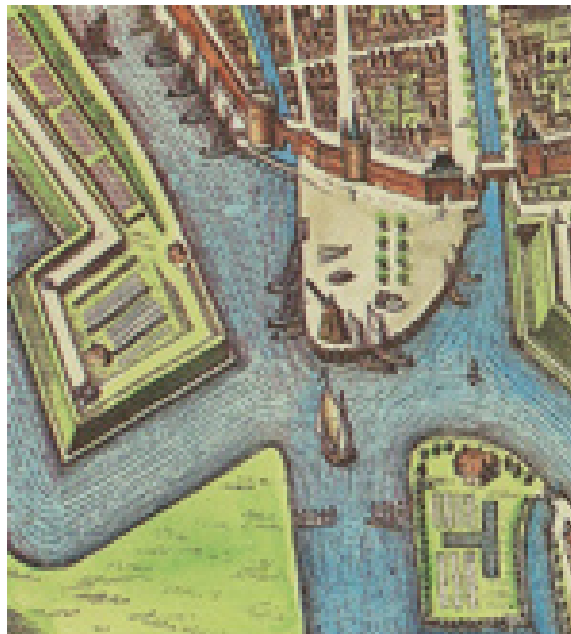
Vanaf de zestiende eeuw werd het Zwartewater steeds belangrijker voor de internationale en nationale aan- en afvoer van goederen omdat de IJssel bij Kampen verzandde. Als gevolg trok Zwolle een steeds groter deel van de handel van Duitsland naar Holland naar zich toe. Langs de oevers van het Zwartewater onstond industriële bebouwing als pakhuizen en molens. Het Rodetorenplein aan de monding werd het voornaamste overslagpunt van de regio.

Opslagtanks van olie- en benzine langs het Zwartewater, foto ca. 1955

Kopergravure ontwerp vesting Zwolle, 1621

Uitsnede kaart Blaeu, 1649

Stadsplattegrond Zwolle, 1724

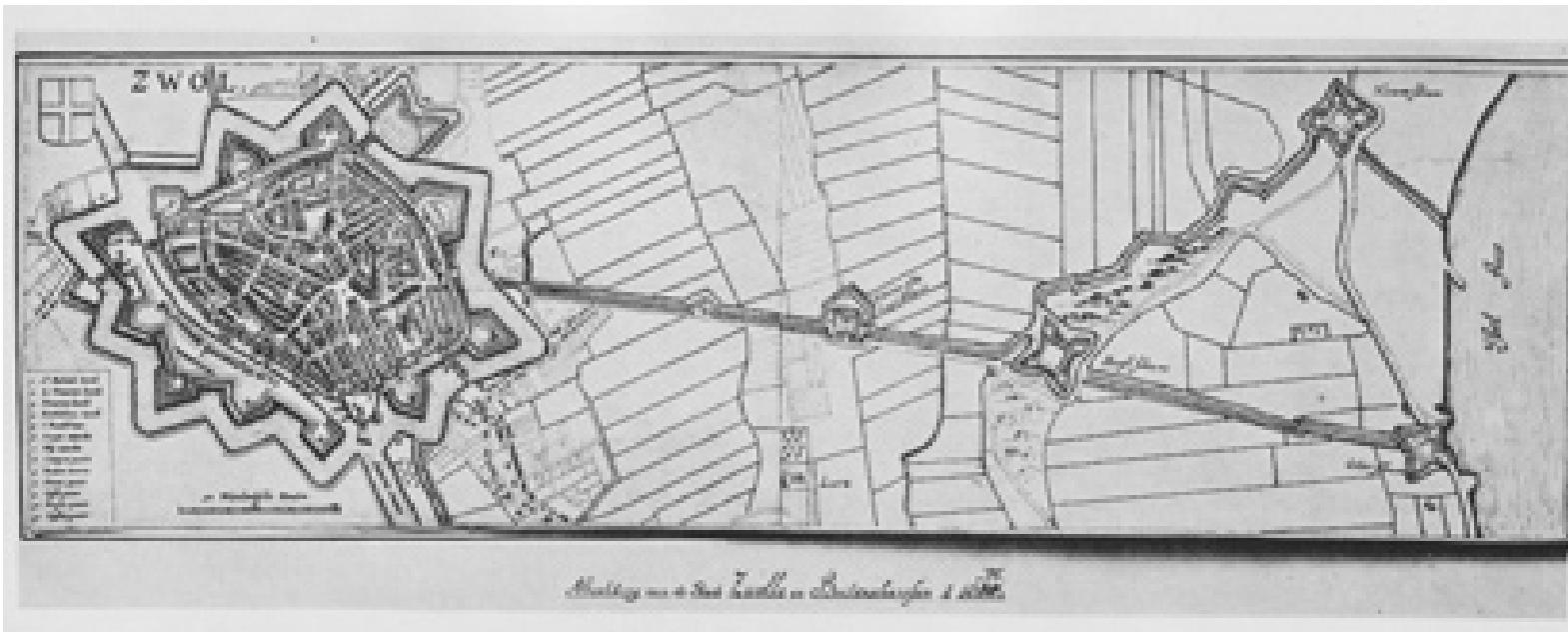
Geregeld werd het water van de Zuiderzee bij noordwesterstorm ver het Zwartewater opgestuwd met als gevolg het overstromen van de Thorbeckegracht, Buitenkant, Wezenlanden en het Gasthuisplein. In 1882 ontwierp gemeentearchitect J.L. van Essen een veelomvattend plan dat de hele Zwolse waterhuishouding diende te reorganiseren; met grote keerstuwen in het Zwartewater, het dempen van enkele grachten en het graven van nieuwe afwateringskanalen. Door het ontbreken van Rijksgelden kon het kostbare plan niet worden uitgevoerd. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw berichtten de dagbladen nog vaak over grote overstromingen. Pas met de afsluiting van de Zuiderzee loste dit probleem zich op.

Frontstad

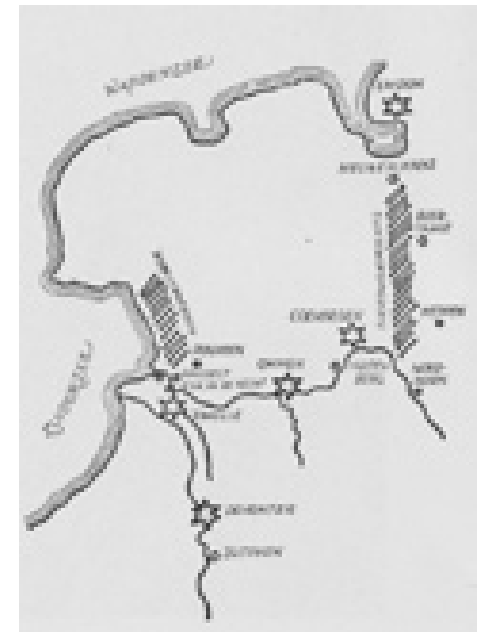
De middeleeuwse stadsmuur van Zwolle gaf een heel andere begrenzing aan de stad dan de zeventiende-eeuwse vesting. De stadsmuur volgde en versterkte de ongeplande, grillige grenzen van het stedelijk weefsel. De bastions, aarden wallen en grachten van de vesting vormden een compositie op zich, die geheel volgens de militaire logica als een krans om Zwolle werd gedrapeerd.

De versterking van Zwolle had niet zozeer de bescherming van de stad tot doel, maar was onderdeel van een serie fortificaties voor de verdediging van de jonge Verenigde Republiek tegen de Spanjaarden. Een lange rij versterkingen strekte zich uit van Embden, via Boertange en Coevorden naar Zwolle. In zuidelijke richting werd de linie doorgezet langs de lijn Deventer en Zutphen. Een derde defensieve arm werd aangelegd naar de IJssel; deze linie verbond de stad met de rivier.

De stad en rivier waren cruciale schakels in de landsverdediging: Zwolle was frontierstad aan de oostelijke grens van de Republiek. De bouw van de vesting Zwolle was in het landsbelang en dus een maatregel die van rijkswege genomen was. Ingenieur der Fortificatiën Adriaan Anthonisz Metius, wis- en vestingbouwkundige, cartograaf en landmeter, kreeg de opdracht om de vesting te ontwerpen, net als hij in steden als Naarden, Muiden en Willemstad had gedaan. Het ontwerp was van het gebruikelijke type dat weerstand kon bieden aan de nieuwe methoden van oorlogsvoering; hoge, brede aarden wallen opgebouwd uit de grond afkomstig van de gegraven grachten, in de vorm van uitspringende bastions. Zeer waarschijnlijk zette Anthonisz Metius alleen de grote lijnen op papier, omdat er verschillende deelplannen

IJssellinie, 1675

Zwolle; schakelpunt in de landsverdediging

zijn gevonden die uitgewerkt werden door andere (vesting)bouwkundigen, zoals Cornelis Bloemert voor de werken rond de Diezerpoort.² Het defensieplan werd zo in fasen uitgevoerd: telkens als er fondsen beschikbaar kwamen gaf de stad opdracht een nieuw deel van het kostbare plan te voltooien.

De aanleg van de vestingwerken transformeerde Zwolle in één klap van een ommuurd Middeleeuws dorp naar een moderne en volledig uitgeruste vesting. Niet alleen qua uiterlijke verschijningsvorm was Zwolle nu een typisch Nederlandse vestingstad geworden. Eeuwenlang had de stad zich als onafhankelijk handelscentrum vooral verbonden gevoeld met de Hanze en het Duitse Rijk. De eenwording van de zeven soevereine gewesten van de nieuwe Republiek der Nederlanden had tot gevolg dat Zwolle zich op politiek, sociaal-economisch en cultureel gebied steeds meer op het westen ging oriënteren.

Een bijzonderheid van het Zwolse plan was de aanleg van een nieuw eiland van grote afmetingen met vijf bastions ten noorden van de stad. Dit deel van het verdedigingsplan werkte Lucas Sinck uit, een meester-timmerman die later zou

meewerken aan de grachtengordelplannen en het verkavelingsplan voor de polder Purmer. De Dijk, een strook land in het buitengebied ten noorden van het Zwartewater, werd omwald. Het Zwartewater – van steeds groter handelsbelang – werd zo binnen de nieuwe vesten gebracht. Het kwam wel meer voor dat rivieren of andere landschappelijke elementen geheel werden opgenomen in het vestingplan. In het geval van Zwolle leverde dit een uniek nieuw stadsdeel op met twee gezichten. De ene zijde was georiënteerd op de veldzijde en is defensief en formeel. De stadskant heeft een natuurlijke kromming en stond volledig in dienst van het publieke stadsleven. De Thorbeckegracht werd een binnenstedelijke gracht, met twee kades en een uitgebreide loscapaciteit.

Factoors en schippers

In de ruimtelijke logica van de frontstad was de omgeving Thorbeckegracht/Rodetorenplein het centrum van bedrijvigheid. Dit was het oudste en belangrijkste overslagpunt in de stad, gunstig gelegen ten opzichte van de Zuiderzee, de Vecht en de IJssel. Hier kwamen schepen aan en losten hun goederen met behulp van een moderne houten kraan, gebaseerd op voorbeelden uit Antwerpen en Brugge.

Woningen tegen de stadsmuur na functieverlies door aanleg vesting, Buitenkant 1926

Thorbeckegracht, ca. 1955

Niet alleen was het een stapelplaats van het bouw materiaal Bentheimersteen (toegepast in bijvoorbeeld het Paleis op de Dam en het Rotterdamse Beursgebouw), de stad had tevens baat bij de vele tolpunten op de Rijnroute. Een groot deel van de scheepshandel koos de goedkopere vaarroute langs Zwolle. Ter bescherming van de toegang tot dit handelscentrum dienden het Kraenbolwerk op De Dijk en het Maagjesbolwerk.

Het wonen en werken op het Noordereiland werd voornamelijk bepaald door factoors en schippers. De factoors vormden een kleine, rijke beroepsgroep, die werkte als tussenpersoon voor buitenlandse handelaren. Ze verzorgden opvang, opslag en verzending van waren als tabak, koffie, thee en rijst, maar ook hout, hooi en graan. De handel in deze goederen concentreerde zich rond de huidige Thorbeckegracht, vernoemd naar de Thorbeckefamilie, een voornaam Zwols handelsgeslacht dat woonde en werkte op deze kade. In deze periode ontstond een nieuwe bouwtypologie van handelsvilla's met een dubbele functie, pronk en opslag. Een aantal grote monumentale panden langs de Thorbeckegracht, zoals die van Lenderink (Thorbeckegracht 81) uit 1784, herinneren nog aan de aanwezigheid van deze rijke factoors. De kade was opgedeeld in los- en laadplekken die als een soort overerven in privé-eigendom aan de schippers was uitgegeven.

Romantische wandelparken

Vanaf het einde van de achttiende eeuw verloren steeds meer steden hun vestingfunctie. De grond waarop de vesting was aangelegd kwam dan in handen van de stad. Afhankelijk van de sociaal-economische omstandigheden werden de vrijkomende terreinen benut voor stadsuitbreidingen of parken (stadswandelingen). Zwolle werd in 1790 ontheven uit haar vestingfunctie en herontwikkelde stapsgewijs de voormalige bolwerken tot villapark, stadspark en industriezone. De kenmerkende vorm van de bolwerken vervaagde, maar bleef wel herkenbaar. Hendrik van Lunteren maakte rond 1835 een plan voor het Potgieterpark, een romantische wandelomgeving op een geslecht bolwerk. Andere groenontwerpen zijn in de archieven niet gevonden. Op verscheidene oude stadsplattegronden is te zien dat een groene band de gehele stad omsloot. Deze varieerde van weelderige stadsparken tot eenvoudige groenzones met wandelroutes.

Potgieterpark, foto ca. 1955

Een groene band omsloot de hele stad, stadsplattegrond 1846

Vanaf 1790 werd de Zwolse vesting bolwerk voor bolwerk geslecht, kadastrale kaart, 1832

Grasgrond en bomen
Stad Zwolle

Erf en tuin
Hendrik Wolterink,
blauwverver

Huis, pakhuizen, erf,
werf/wal Herman Klopman,
steenkoopman

Hermanus Fikkert,
koopman

Scheeps-
timmerwerf

Loods/erf, woning,
pakhuis en werf/wal
Willem Tobias,
thesaur

Kraan

Bleekerij

Commissaris-
huisje 's Rijks
Domeinen

Commissaris-
huisje Stad
Zwolle

Werkplaats
Stad Zwolle

Timmerkeet
Stad Zwolle

Hendrik Louis
Timmerman,
steenbakker

Hendrik Oosthuizen,
spiegelkoopman

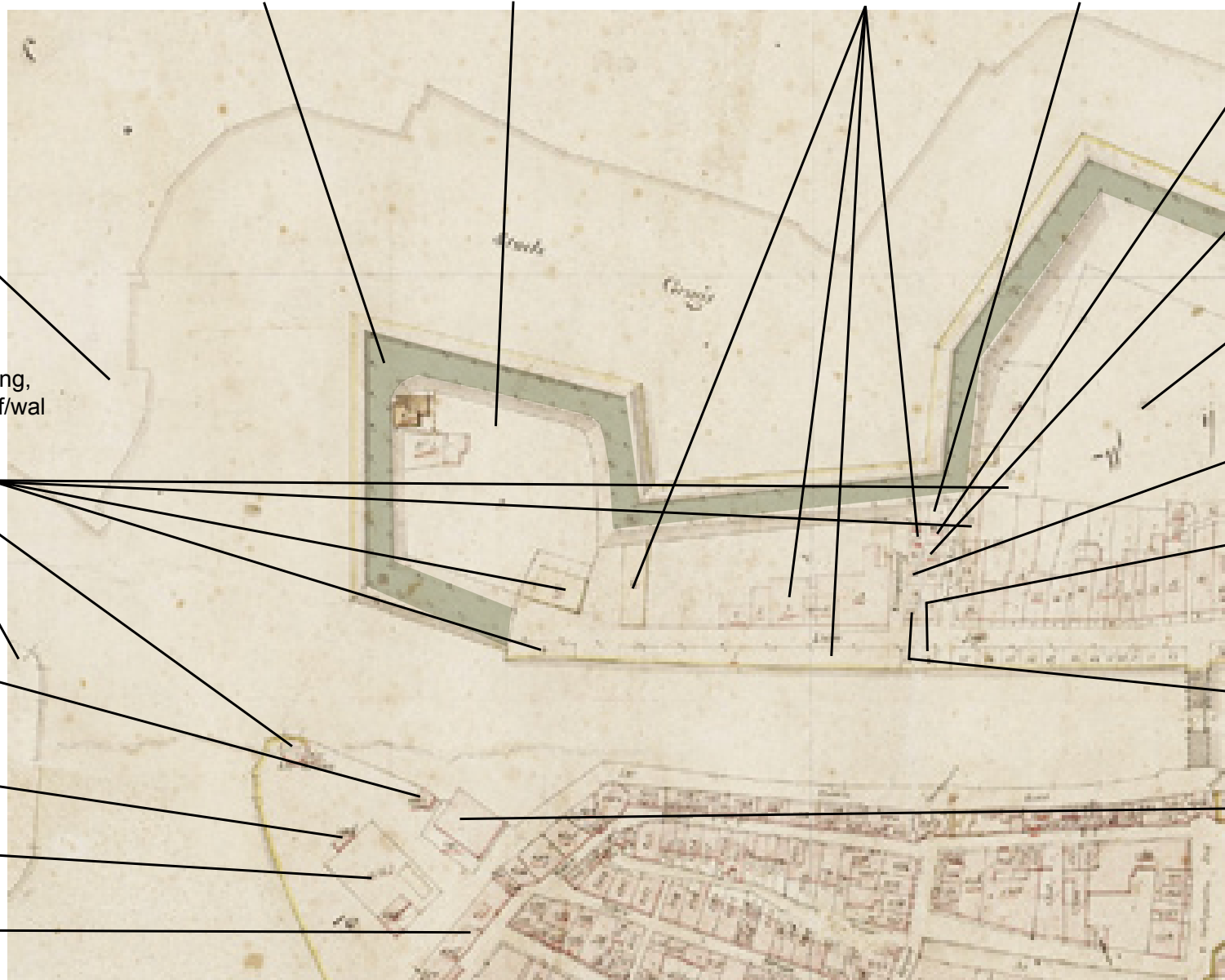
Bleekerij
Hermanus Lensink

Huis Berend
de Graaf,
schipper

Huis en werf
Hendrik Weenink,
schipper

Huis en wal/werf
Frederik Schoonekamp,
schipper

Lucas
Buisman,
tapper

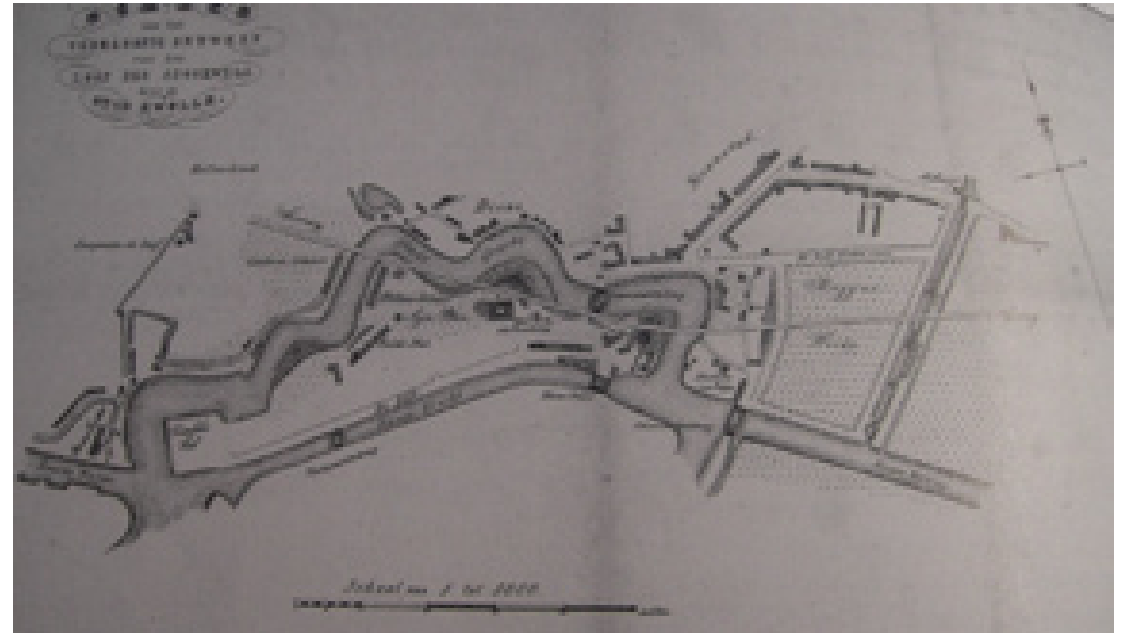

Gasfabriek op het Noordereiland

Kadaster

Als gevolg van de inlijving van de Bataafse Republiek bij het Franse keizerrijk in 1810 werden een groot aantal Franse wetten overgenomen. De invoering van een grondbelasting was daar een van. Gedetailleerde basiskaarten die als grondslag moesten dienen voor deze heffing en waar exact het grondeigendom van af te lezen viel waren er nog niet. Napoleon stond aan de basis van het omvangrijke plan om al het grondeigendom in Nederland op te meten of te schatten en op naam te stellen. Meer dan twintig jaar lang werden hiervoor werkzaamheden verricht; in 1832 werd het zgn. *Kadaster* operationeel dat vanaf dat moment alle gegevens registreerde over een bepaald perceel. De nauwkeurige kaart van Zwolle uit dat jaar levert dan ook niet alleen veel informatie over de ruimtelijke indeling van het Kraenbolwerk, maar ook over de perceelgrootte, het grondgebruik, de bewoners en hun professie.

Het gehele Noordereiland heette de Wijk den Dijk, naar de straat die over de gehele kadellengte van het eiland liep: Den Dijk. Wat direct opvalt is de leegte op het Kraenbolwerk. Hier werd niet gewoond: het bolwerk was bebouwd met enkele pakhuizen en industrie, zoals een blauwververij en een bleekerij. Twee eigenaren

Plan voor een station op het Noordereiland, 1846

hadden het grootste deel van het bolwerk in bezit, inclusief de werven aan de gracht. Beide woonden een stukje verderop in de Derde Bredehoek en de Kanonsteeg. De opgehoogde aarden wallen zijn op het Kraenbolwerk nog niet neergehaald, wel hebben ze al een nieuwe officiële bestemming gekregen; 'grasgrond en bomen'.

Industriegebied Noordereiland

De omgeving Potgietersingel/Wilhelminasingel kreeg na het slechten van de vesting de uitstraling van een arcadisch bolwerk. De invulling van het Noordereiland was sterk verbonden met de negentiende-eeuwse industriële en economische ontwikkelingen. In de periode 1850-1920 waren industrialisatie, grote bevolkingsgroei en technologische ontwikkelingen de oorzaak van veel bouwactiviteit. Nieuwe gemeentelijke en economische functies als chemische industrie, gasfabriek, ziekenhuis, veemarkt, stoomgemalen en badhuizen vroegen om een plek in de stad. Met het Zwartewater als extra ruimtelijke barrière werd het Noordereiland het meest geschikt bevonden voor functies die in de stad niet welkom waren, zoals de stinkende gasfabriek, zware industrie en een gevangenis. Het gemeentelijk beleid was er op gericht zoveel mogelijk vervuilende fabrieken uit de binnenstad te verbannen richting het eiland.

Invulling Noordereiland 1849

In tegenstelling tot het oosten, scherpe punt.

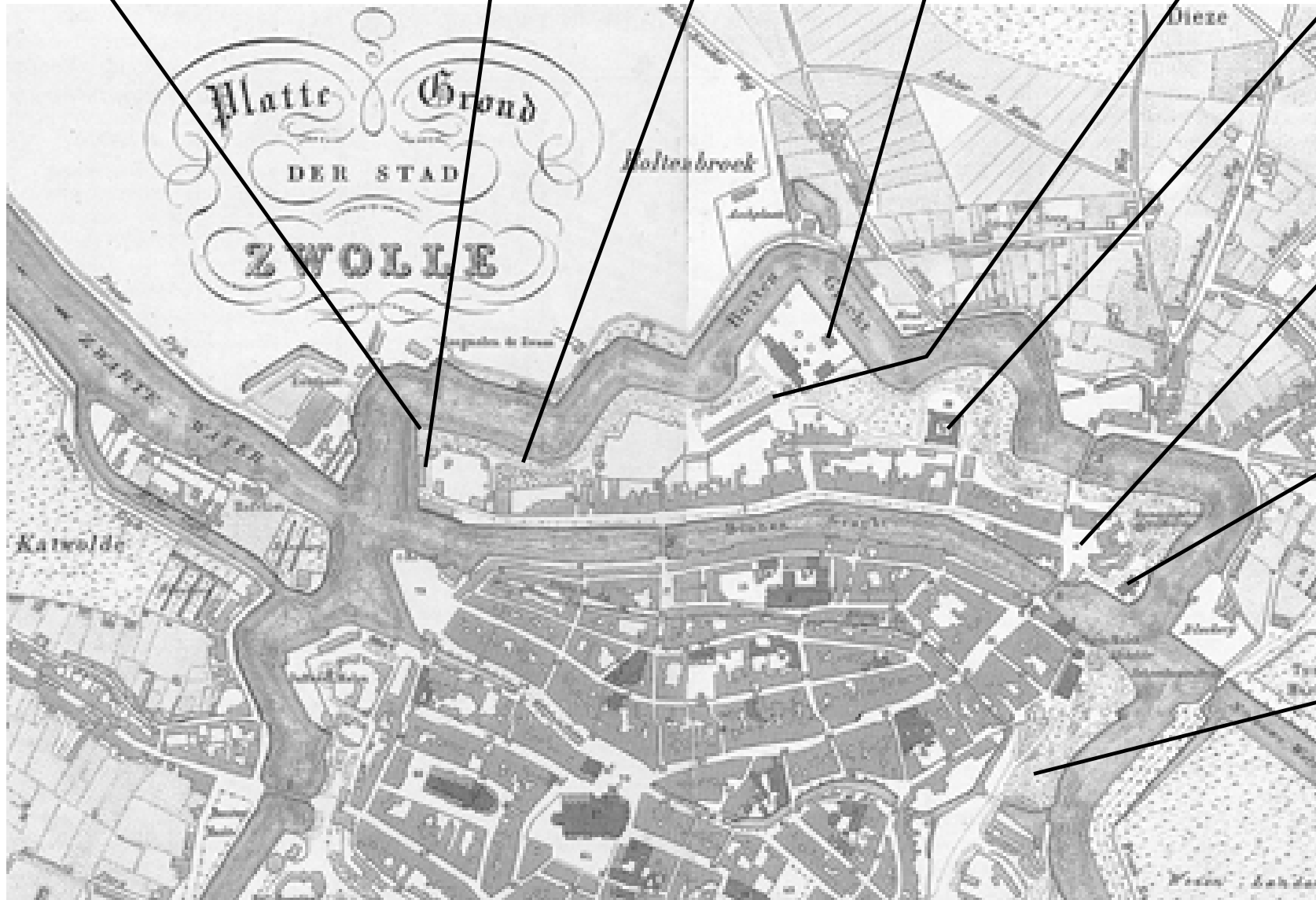
Typologie smalle bedrijfspanden langs kade

Gedempt na slechting vestingwal

Ongewenste vervuilende functies verbannen naar Kraenbolwerk, zoals Gasfabriek

Militaire stallen

Huis van verzekering

Introvert plein met openbare functies

Badhuis

Groen wandel- en villapark

Topografische kaart Zwolle, 1905

Kadepakhuizen op het Kraenbolwerk, foto ca. 1900

Langs de Thorbeckegracht vestigden zich bedrijven als een meelfabriek (veroorzaker van fijn stof), een tabaksfabriek (stank en stof) en een ijzergieterij. In 1921 betrok Ten Doeschate, een firma die handelde in brandgevaarlijke verfwaren, drukinkt, wasbeits, potloodzwart, schoensmeer en wrijfwas, het reeds bestaande bedrijfspand 'De Volharding' aan de Frieschewal. In het midden van de negentiende eeuw werd een plan gemaakt om de nieuw aan te leggen spoorlijn, met station, over het Noordereiland te leiden.

Het meest westelijke deel van het Noordereiland, het Kraenbolwerk, oriënteerde zich volledig op het water. Rond 1850 werden hier de eerste smalle langgerekte kadepakhuizen gebouwd in een strook tussen de Frieschewal en de Stadsgracht. Vanuit deze bouwwerken konden de schepen direct volgeladen worden. Geen ander stadsdeel was zo op het water georiënteerd. Om de handelskaden zo efficiënt mogelijk in te kunnen richten was de inham aan de zijde van de Stadsgracht aangeploopt. In tegenstelling tot andere geslechte bolwerken werden de kaden van het Kraenbolwerk niet verzacht en afgerond maar rechtgetrokken, met scherpe hoeken, voor een optimale los- en laadcapaciteit.

Zwartewater (pand 8, zie kaart volgende pag.), ansichtkaart ca. 1900

Voormalige visafslag, later wachthuisje voor stoomboot richting Amsterdam

Rechte kades, scherpe hoeken

Demping Grote Aa betekende verlies handelsfunctie Rodetorenplein

Villabuurt aan de Stationsstraat of Burgemeester van Royensingel

 Kraenbolwerk

Invulling Noordereiland ca. 1906

1. Stoomolieslagerij, graanmaaldery en roggebloemfabriek 'De Volharding', gebouwd als houtzagerij in 1885, ingrijpende verbouwing door architect G.H. Bruins in 1901.

2. Machinekamer fabriek 'De Volharding', in 1885 gebouwd als onderdeel van de houtzagerij, verbouwing met extra verdieping door architect M. Meijerink, 1906. Waarschijnlijk gesloopt in 1965 voor nieuw te bouwen kantoorpand.

3. Aanlegsteigers.

4. Overdekte los- en laadsteiger, architect onbekend, ca. 1900.

5. Voormalig pakhuis en gebouw Zwolsche Stoombootmaatschappij, architect onbekend, bouwjaar ca. 1870, verbouwd tot vijf woningen in 1892. In 1949 gesloopt.

6. Gebouwd als pakhuis van glas- en aardewerk rond 1850, architect onbekend. In 1893 eigendom van Lompen- en metalenhandel firma J.I. Heimans & Zn, in 1930 vestigde hier haringpikkerij firma Weenink, deze ging in 1941 over in de NV Chemische fabriek Ewepo. In 1979 bij een brand grotendeels verwoest. Slechts de begane grond van het meest zuidelijke deel is bewaard gebleven.

7. Trap naar water.

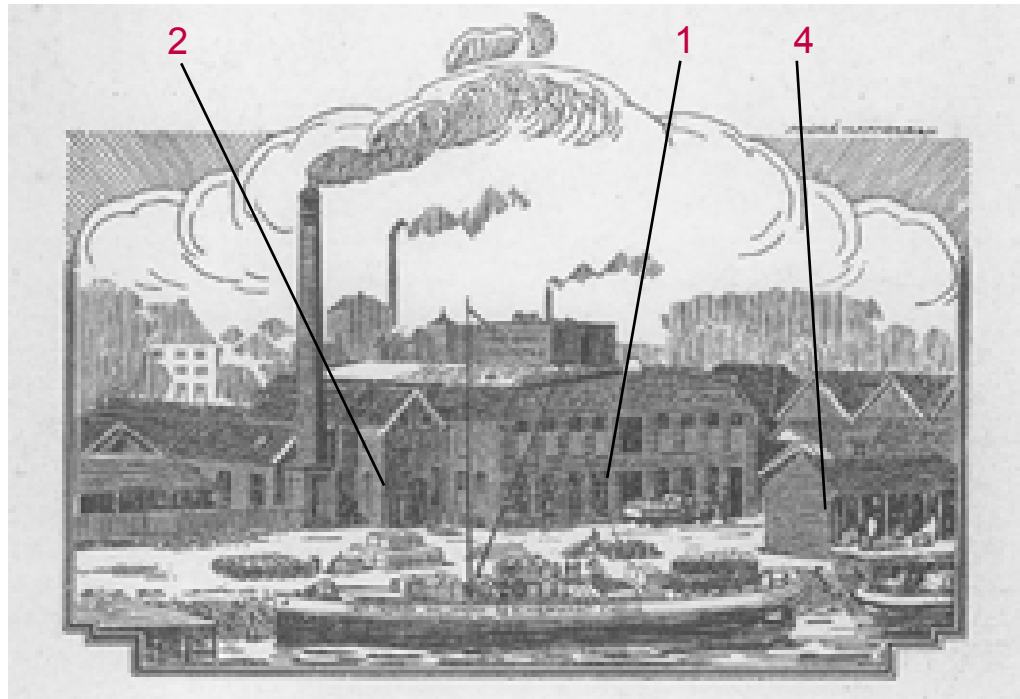
8. Gebouwd als pakhuis van de graan- en oliehandel Firma Van Assen rond 1850, architect onbekend. In 1919 kwam het pand in eigendom van de R.K. Boeren- en tuindersbond, later de A.B.T.B. Afgebrand in 1941.

Luchtfoto Thorbeckegracht en Rodetorenplein, 1926

Luchtfoto, 1926

Vlnr: 2. Machinekamer, 1. De Volharding, 4. overdekte steiger (zie kaart hiernaast op pag. 20)

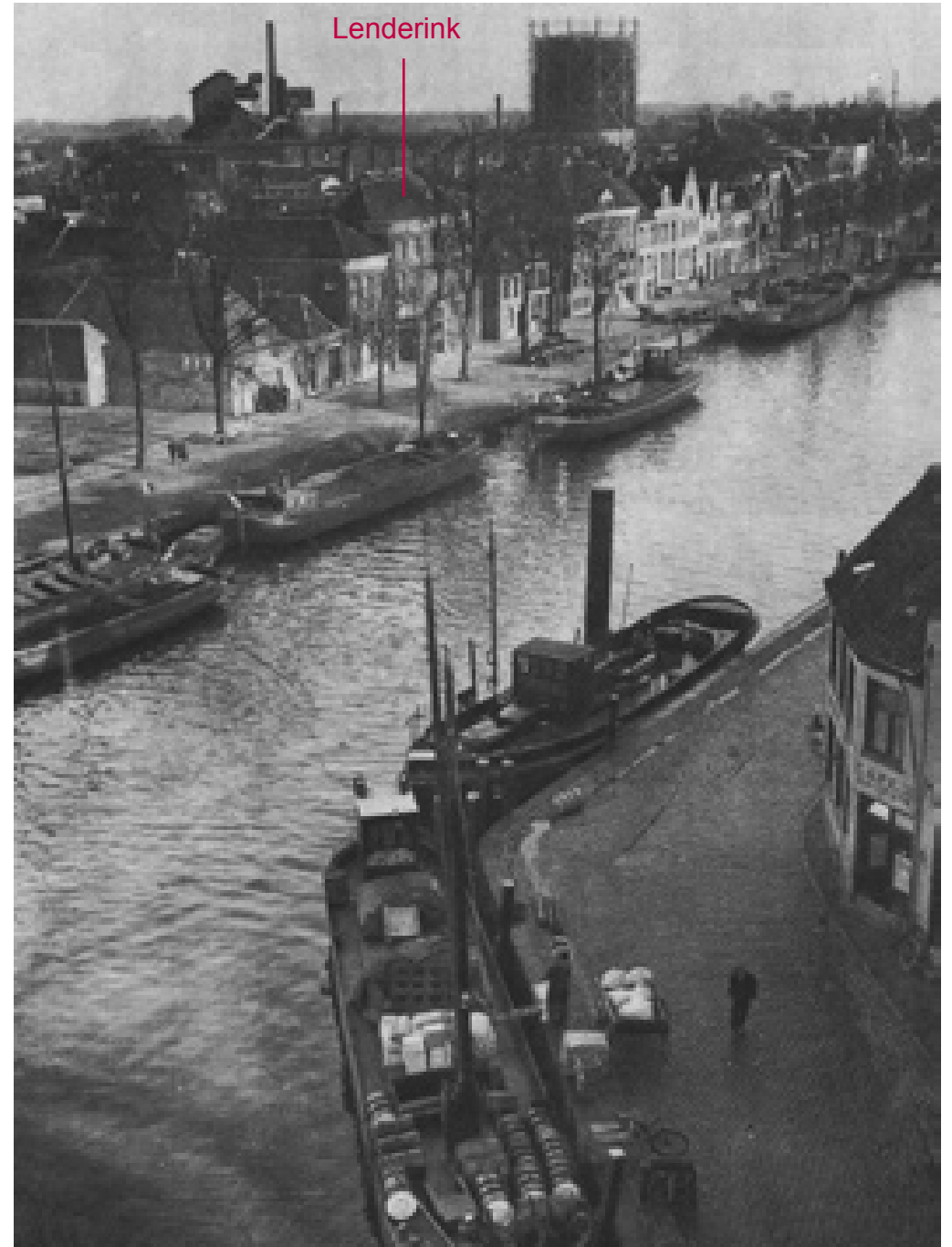
Westpunt Kraenbolwerk (panden 5 en 6, zie kaart voorgaande pag.), foto ca. 1885

Derde Bredehoek, foto 1935

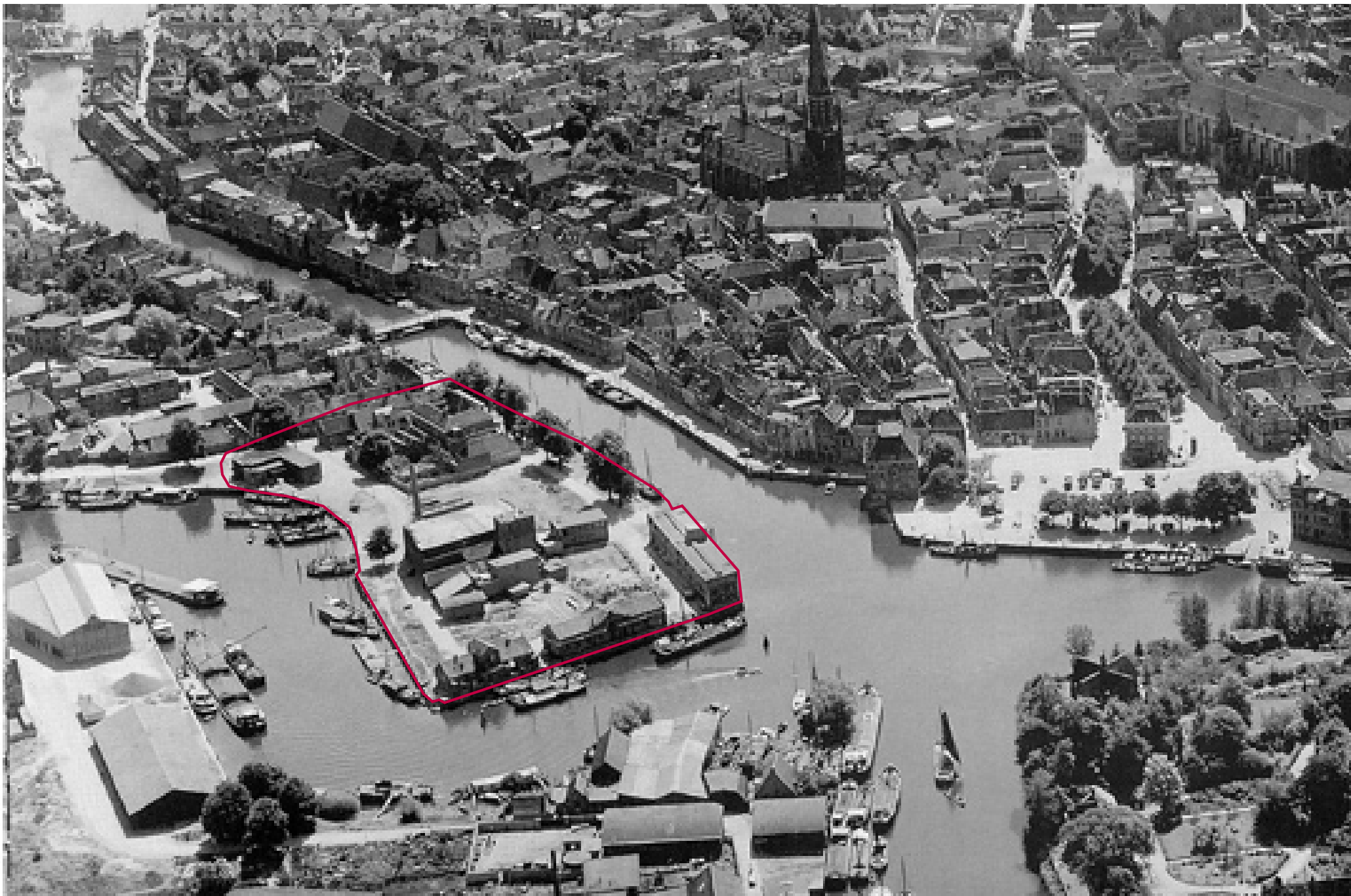

Het Kraenbolwerk met bestemming industrie (rood), kaart 1938

Thorbeckegracht, foto ca. 1930

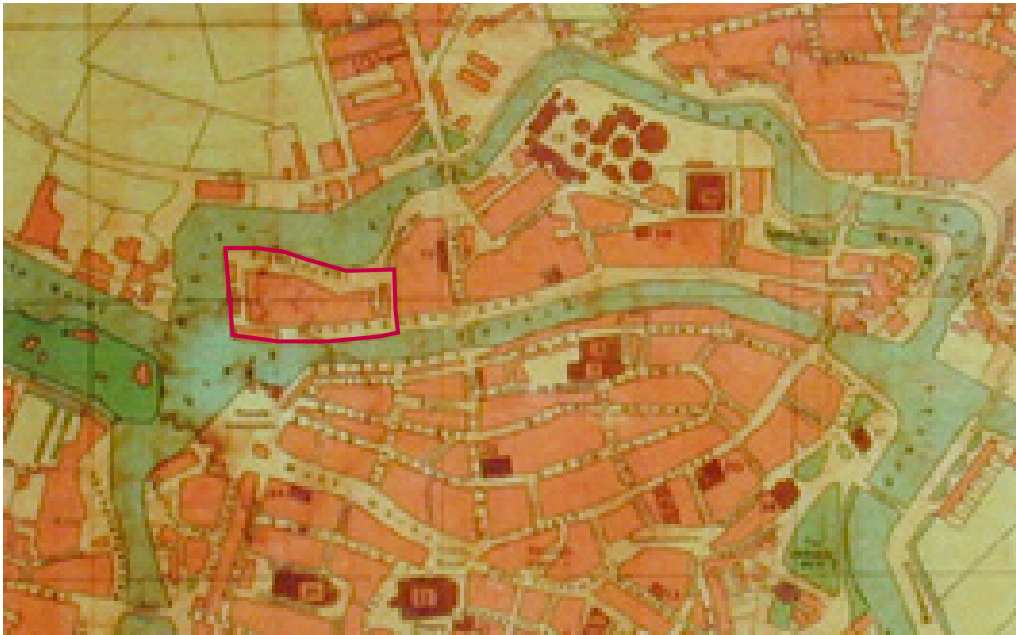

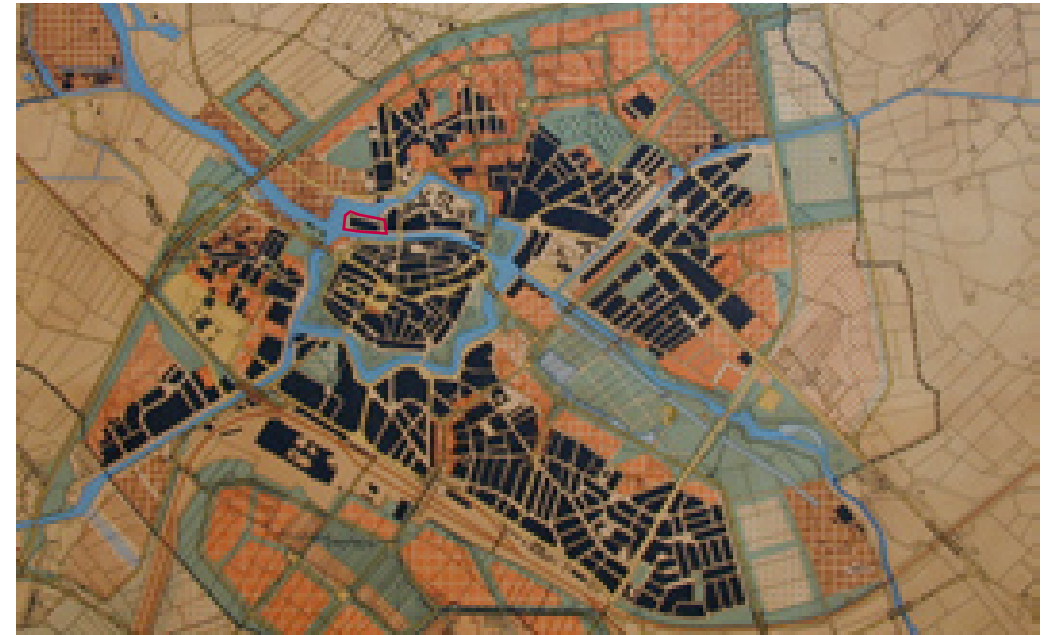
Vogelvlucht Kraenbolwerk, foto 1939

Zwolle, luchtfoto ca. 1955

Stadsplattegrond Zwolle, ca. 1940

Uitbreidingsplan voor Zwolle, Dudok, 1950

Het naoorlogse Kraenbolwerk

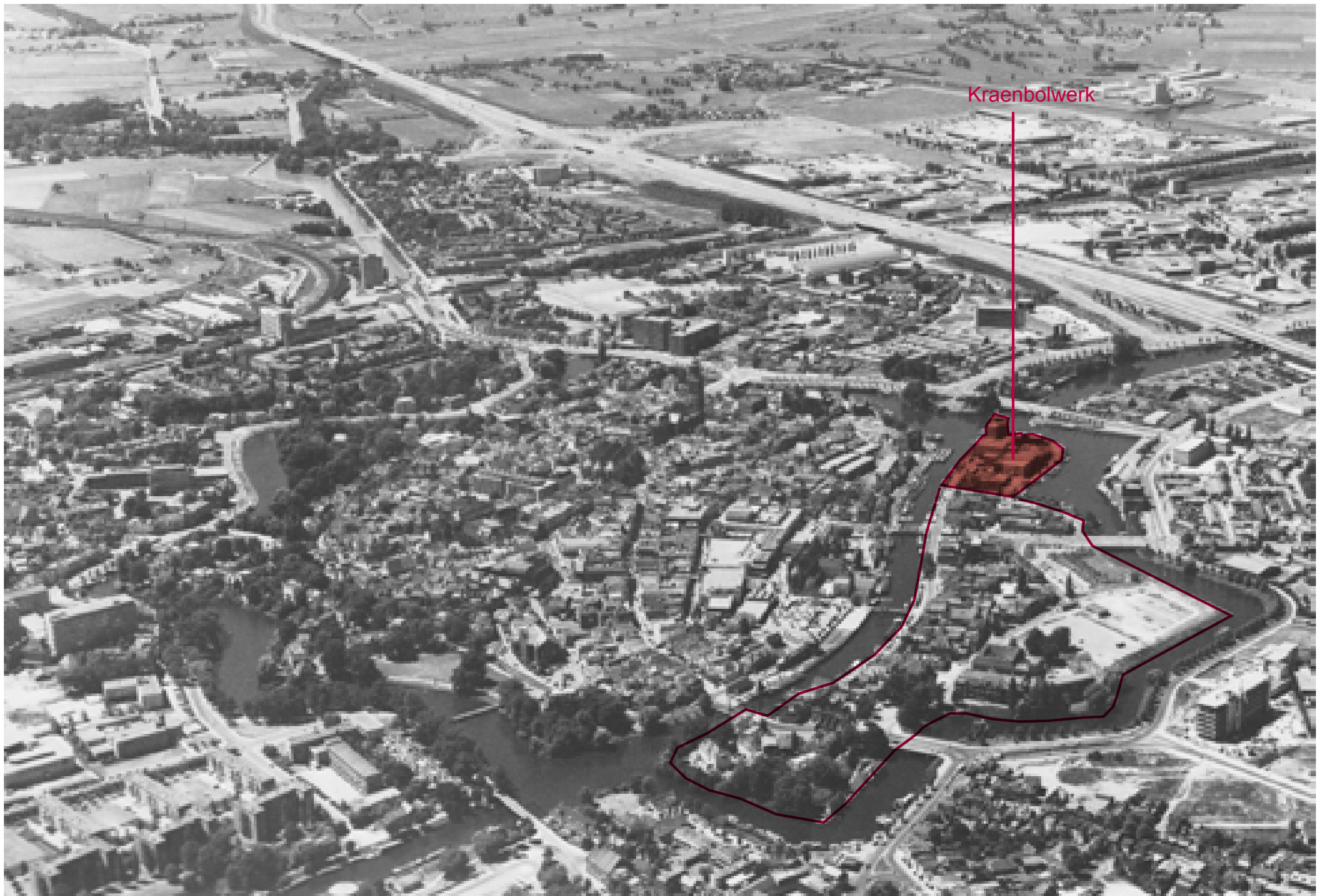
Na de oorlog werd door W.M. Dudok, en later door stedenbouwkundige S.J. van Embden, een Algemeen Uitbreidingsplan opgesteld dat de ontwikkeling van Zwolle in goede banen moest leiden. Industrie moest in de toekomst zoveel mogelijk uit de binnenstad geweerd worden en diende zich te concentreren verderop langs het Zwartewater, in het Noorden langs de Nieuwe Vecht en in het zuiden langs de Nieuwe Wetering.

Het karakter van de Thorbeckegracht als centrum van de Zwolse havenactiviteit verdween na 1940. De IJsselbrug en rijkswegen waren aangelegd, zodat het goederenvervoer over de weg toenam. In 1964 werd het Zwolle-IJsselkanaal opengesteld. Nieuwe bedrijven die nog gebruik maakten van transport over water kozen deze omgeving als vestigingsplaats. Steeds meer bedrijven trokken weg van het Noordereiland; alleen het Kraenbolwerk oogde nog als een industrieel gebied met de hoge graansilo's van de Aartdiocesane Boeren en Tuindersbond (ABTB). Dit complex van architect G.A. Voogden was gebouwd nadat het oude kadepakhuis in 1941 was afgebrand.

Zwolle, vogelvluchten ca. 1955

Zwolle, luchtfoto ca. 1976

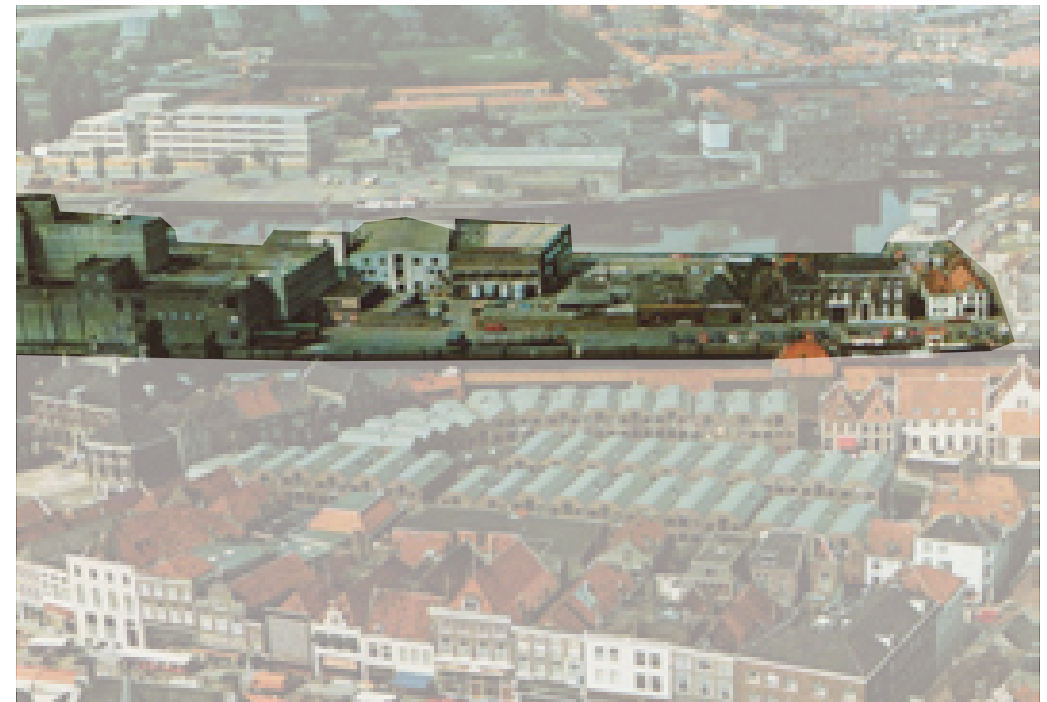
De Volharding, ca. 1970

De jaren '70 en '80

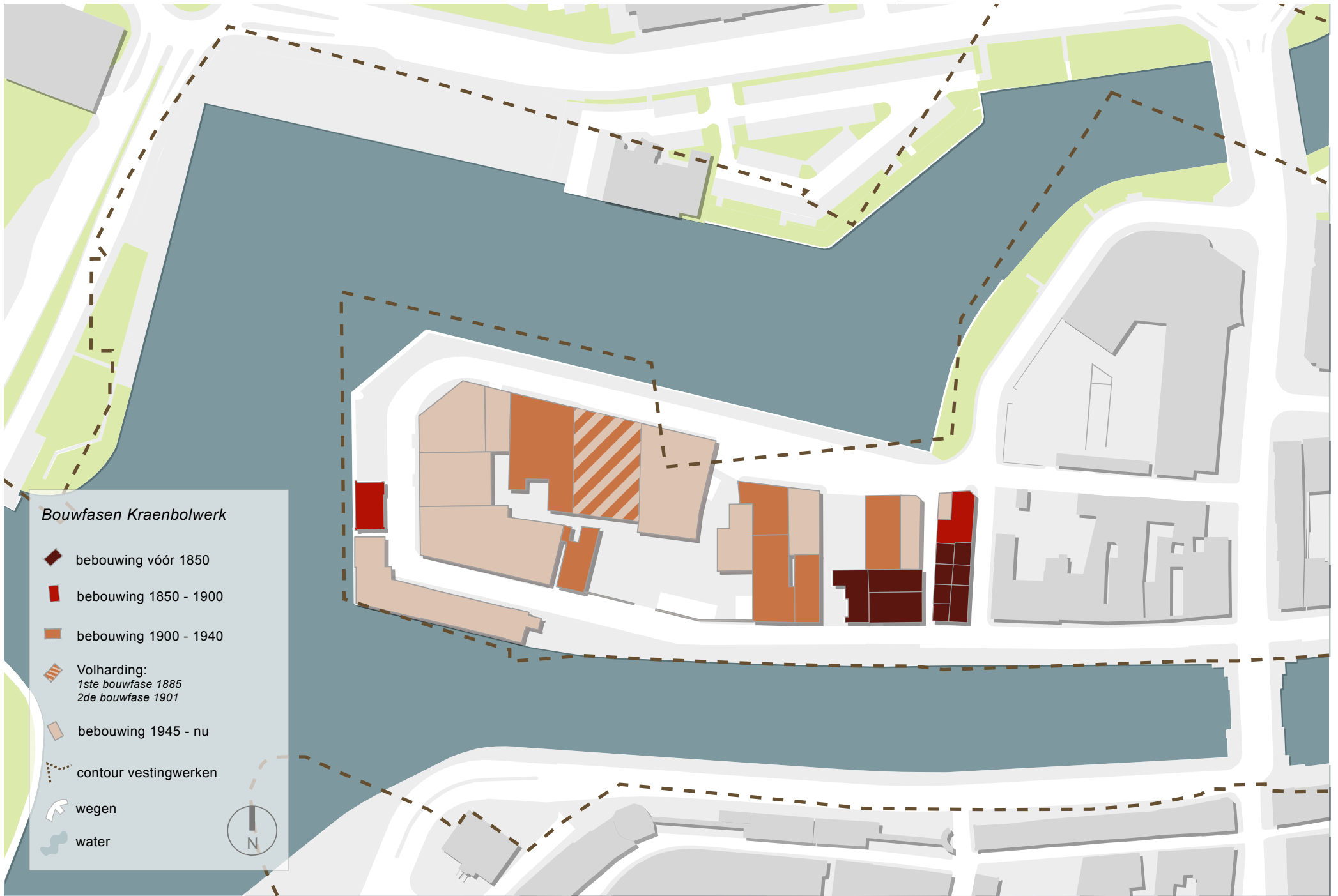
In deze decennia was het vooral het Schaepmancomplex dat het Kraenbolwerk domineerde. Schaepman is een firma met een lange Zwolse geschiedenis. Begin negentiende eeuw werd begonnen met een apotheek. In 1905 lieerde Schaepman zich aan de firma Ten Doeschate en legde zich toe op het produceren van verfwaren en produkten als drukinkt, wasbeits en potloodzwart. In 1924 trok het bedrijf in De Volharding. In de jaren '80 kocht Schaepman het voormalige ABTB gebouw op en werd zo eigenaar van het grootste deel van het Kraenbolwerk.

Silo's voormalige ABTB, ca. 1980

Zwolle, luchtfoto ca. 1976

1. Woonhuis

Typering: Woonhuis
Gebouwd als: Woonhuis (met winkel of bedrijfsruimte)
Adres: Thorbeckegracht 79
Bouwjaar: Vóór 1850
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Bouwvolume met een smalle, langwerpige plattegrond, bestaande uit twee bouwlagen en een schilddak met een dakkapel. De voorgevel en de zijgevel aan de Derde Bredehoek zijn witgepleisterd. De zijgevel heeft een ingesneden profiel om natuurstenen blokken te suggereren. De voorgevel is voorzien van een kroonlijst.

Wijzigingen: In de jaren '70 zijn de T-ramen uit de tweede helft van de negentiende eeuw vervangen.

Waardering: In samenhang met de naastgelegen brede panden is dit pand beeldondersteunend voor de Thorbeckegracht met haar wisselende korrelgrootte. Geen bijzondere architectuurhistorische en typologische waarde.

Situatie 2008

Foto ca. 1955

Foto ca. 1980

2. Woonhuis

Typering: Woonhuis
Gebouwd als: Woonhuis
Adres: Thorbeckegracht 79A /
Kanonsteeg 2
Bouwjaar: Vóór 1850
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Bouwvolume met een smalle, langwerpige plattegrond, bestaande uit twee bouwlagen en een schilddak. De voorgevel en een deel van de zijgevel aan de Kanonsteeg zijn witgepleisterd en voorzien van een ingesneden profiel om natuurstenen blokken te suggereren. De voorgevel is voorzien van een kroonlijst, de zijgevel heeft enkele gevelankers.

Wijzigingen: In de jaren '70 zijn de T-ramen uit de tweede helft van de negentiende eeuw vervangen. Twee dakramen toegevoegd. Het pand op Kanonsteeg 2 is in de loop der tijd aan het pand toegevoegd. Dit pand onderging in 1934 een gevelverandering.

Waardering: Door de smalle plattegrond is dit pand in samenhang met de naastgelegen brede panden beeldondersteunend voor de Thorbeckegracht met haar wisselende korrelgrootte. Geen bijzondere architectuurhistorische en typologische waarde.

Situatie 2008

Situatie 2008

3. Woonhuis Lenderink

Typering: Woonhuis (rijksmonument)
Gebouwd als: Woonhuis
Adres: Thorbeckegracht 81 /
Kanonsteeg 1
Bouwjaar: Gevelsteen vermeldt 1784
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Breed herenhuis van drie bouwlagen met schilddak. Donkere bakstenen voorgevel, uitgevoerd in staand verband, met hardstenen sokkel. Middenrisaliet met daarin toegangsdeur met omlijsting. Hoekpilasters en een kroonlijst met consoles. Aan de linkerkant van de toegangsdeur hebben twee vensters plaatsgemaakt voor een garagedeur. In de zijgevel zijn vloedplankgleuven aanwezig.

Wijzigingen: Garagedeur in de voorgevel aangebracht. De zijgevel aan de Kanonsteeg is bepleisterd. Boven de vensters zijn zonneluifels aangebracht.

Waardering: Rijksmonument. Dit pand is, samen met de panden op Thorbeckegracht 79, 79A en 82, beeldbepalend voor de bebouwingwijze aan de Thorbeckegracht. De typologie van het brede herenhuis is niet uniek voor Zwolle. De gaafheid van het pand is enigszins aangetast door de ingebroken garagedeur, verder verkeert het pand in goede staat.

Situatie 2008

Situatie 2008

Redengevende omschrijving RACM: 'Breed pand met bakstenen gevel op hardstenen sokkel. Middenrisaliet en hoekpilasters. Kroonlijst met consoles. Voordeur in omlijsting. Lelijke garage ingang ingebroken. Gedateerd 1784 in de sokkel.'

4. Smederij Henri Louman

Typering: Loods
Gebouwd als: Smederij
Adres: Thorbeckegracht 81
Bouwjaar: 1913
Ontwerp: M. Meijerink, Zwolle

Objectbeschrijving: Langwerpige bouwvolume van één bouwlaag met een sheddak.

Wijzigingen: Vensters en deuropeningen in de zijgevel zijn verwijderd.

Waardering: Vroeg twintigste-eeuws voorbeeld van het toepassen van een sheddak bij een industrieel pand voor het optimaal benutten van daglicht. Cultuurhistorisch interessant omdat het de historische en ruimtelijke ontwikkeling aangeeft van een typisch achtererf van een langgerekt perceel aan de Thorbeckegracht.

Situatie 2008

Situatie 2008

Bouwtekening smederij Henri Louman, 1913. Uit: Archief HCO.

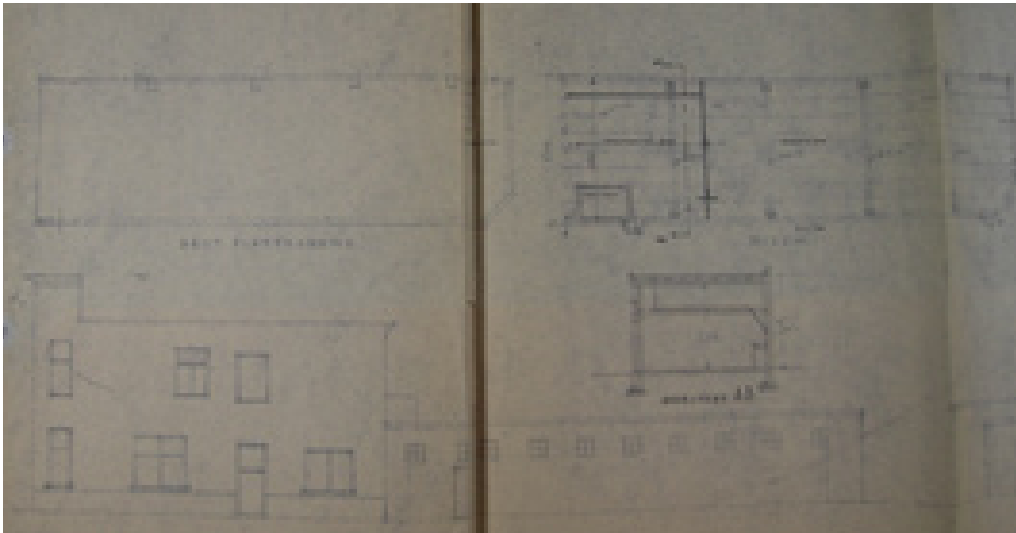
5. Paardenstal en magazijn

Typering: Loods
Gebouwd als: Paardenstal en magazijn
Adres: Thorbeckegracht 81/
Kanonsteeg 1
Bouwjaar: 1950
Ontwerp: A. Koekkoek

Objectbeschrijving: In 1950 werden in opdracht van J. Lenderink een oude loods en tuinmuur gesloopt voor de bouw van een paardenstal en magazijn. A. Koekkoek ontwierp een langwerpig bouwvolume van één bouwlaag met een plat dak, waarbij in het magazijndeel de oude klinkervloer hergebruikt werd.

Wijzigingen: Geen grote wijzigingen.

Waardering: Geringe architectuurhistorische en typologische waarde.

Bouwtekening paardenstal, 1950. Uit: Archief HCO.

Situatie 2008

6. Woonhuis

Typering: Woonhuis
Gebouwd als: Woonhuis
Adres: Thorbeckegracht 82
Bouwjaar: Vóór 1830
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Woonhuis van twee bouwlagen met een schilddak. De gevels zijn opgebouwd uit rode baksteen in staand verband. De stootlijst langs de voorgevel loopt over in de gevel van Thorbeckegracht 81.

Wijzigingen: Het aangrenzende pand op Thorbeckegracht 83 is in de periode na 1950 gesloopt. De sporen hiervan zijn te zien op de linker zijgevel.

Waardering: Het pand is beeldondersteunend voor de Thorbeckegracht waar grachtenpanden van variërende bouwvolumes elkaar afwisselen. Geen bijzondere architectuurhistorische en typologische waarde.

Situatie 2008

Foto 1939

Situatie 2008

7. Pakhuis Gebr. Schrijer

Typering: Bedrijfspand Kamphuis
Gas Electro BV
Gebouwd als: Pakhuis
Adres: Thorbeckegracht 84
Bouwjaar: Ca. 1940
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Bedrijfspand op een langgerekte kavel (van Thorbeckegracht tot Friesewal) bestaande uit een in twee fasen gebouwd rechthoekig bouwvolume van één bouwlaag. Het meest zuidelijk gelegen bouwblok heeft een schilddak, het bouwdeel aan de Friesewalkant heeft een plat dak. De voorgevel is in 1975 met die van Thorbeckegracht 85 samengevoegd en gewijzigd. Het rechter geveldeel heeft een grote dubbele magazijn deur. De gevel is afgesloten met dezelfde uitspringende lijst als het pand op Thorbeckegracht 85.

Wijzigingen: Het pand is waarschijnlijk meerdere keren uitgebreid naar de Friesewalzijde. Het pand is in 1960 in noordelijke richting uitgebreid naar ontwerp van Gebr. Boxman architecten. De panden op Thorbeckegracht 84 en 85 ondergingen een gevelverandering in 1975 naar ontwerp van H. Schraa.

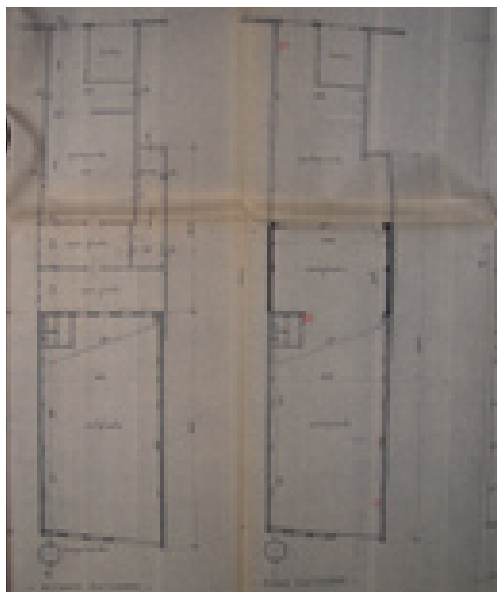
Waardering: Geringe architectuur historische en typologische waarde.

Situatie 2008

Situatie 2008

Uitbreiding 1960. Uit: Archief HCO.

8. Aardappelpakhuis

Typering: Bedrijfspand Centurion
Akku Nederland
Gebouwd als: Aardappelpakhuis en
kantoor
Adres: Thorbeckegracht 85
Bouwjaar: 1940 en 1941
Ontwerp: G.A. Voogden, Zwolle

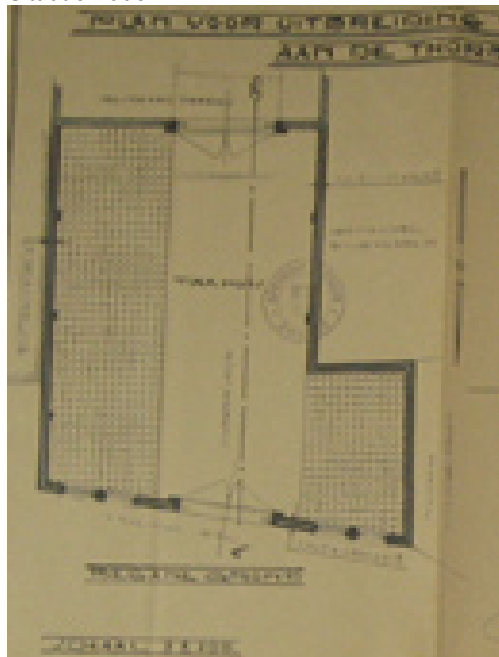
Objectbeschrijving: Fabriekspand op een langgerekte kavel (van Thorbeckegracht tot Friesewal) bestaande uit een in twee fasen gebouwd rechthoekige bouwvolume van één bouwlaag. De gevels zijn in een donkere baksteen in vlaams verband uitgevoerd. In de zuidgevel een enkele en een dubbele toegangsdeur met bovenlichten en twee vensters (waarvan één een voormalige ingang met loodsdeuren was). In de linkerbovenhoek van de gevel is een oude straatlantaarn aan de gevel bevestigd. Een gevelsteen links naast de enkele toegangsdeur vermeldt dat de eerste steen is gelegd door Henk van Balkum op 3 augustus 1940. De gevel is afgesloten met een uitspringende lijst met een regelmatig patroon van opstaande blokjes, waarvan er enkele ontbreken.

Wijzigingen: Het pand is in 1941 uitgebouwd naar de Friesewalzijde, eveneens naar ontwerp van G.A. Voogden. Samen met het pand op Thorbeckegracht 84 onderging het pand een gevelverandering in 1975 naar ontwerp van H. Schraa.

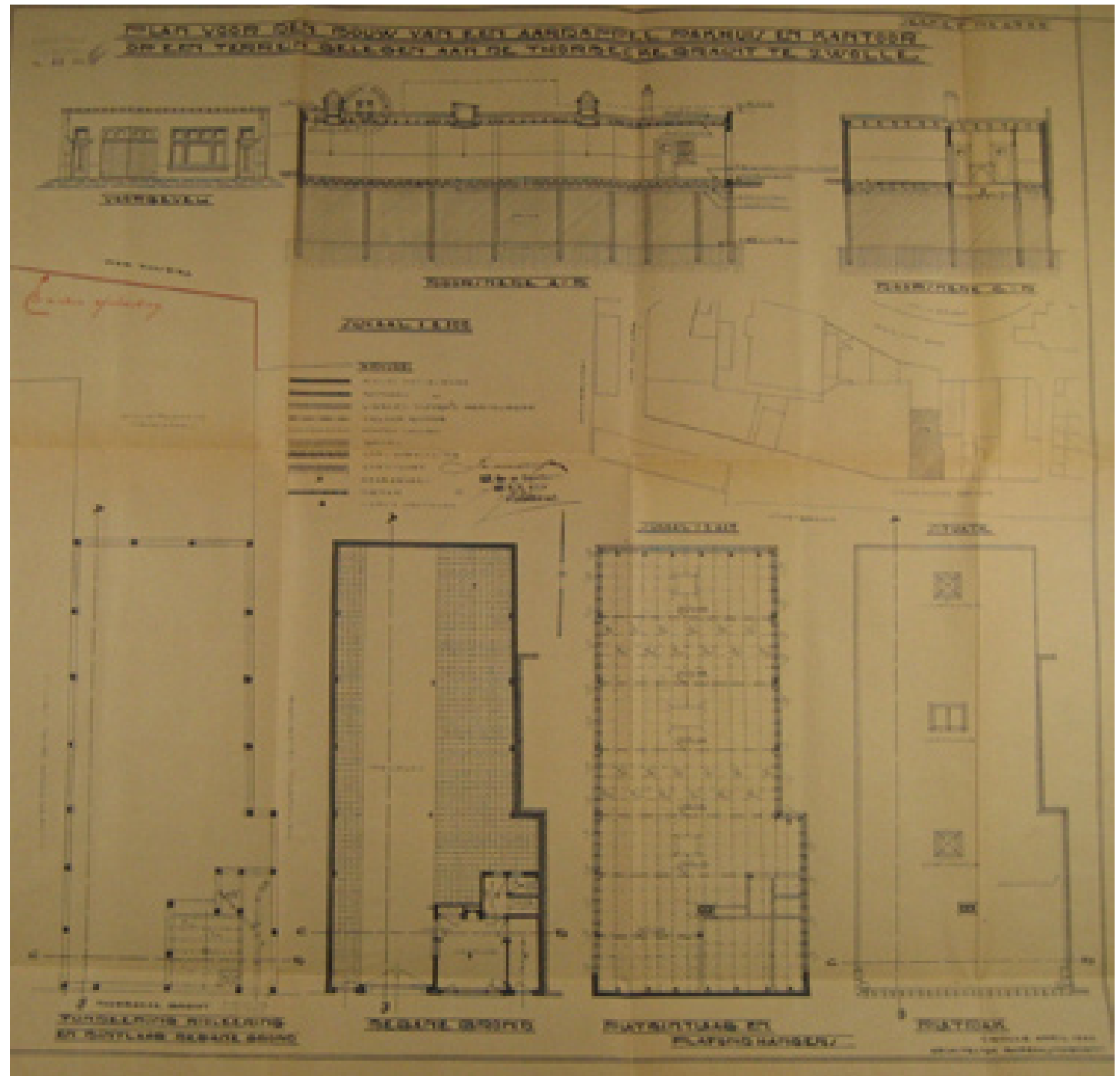
Waardering: Door wijzigingen in de gevels en plattegrond heeft dit pand een geringe architectuurhistorische waarde. Het pand is een typisch utilitair bouwwerk uit deze periode en heeft geen bijzondere typologische waarde.

Situatie 2008

Plan voor uitbreiding van het aardappelpak-
huis aan de Thorbeckegracht, 1941. Uit:
Archief HCO.

Situatie 2008

9. Algra's Koffiebranderij

Typering: Bedrijfspannd, onderdeel van Schaezman's Lakfabrieken

Gebouwd als: Fabrik Algra's Koffiebranderij

Adres: Thorbeckegracht 89, Zwolle

Bouwjaar: 1934

Ontwerp: Gebr. Boxman architecten

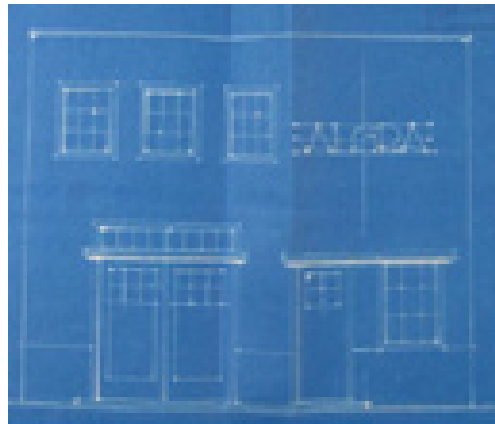
Objectbeschrijving: Fabriekspannd op een smalle kavel aan de Thorbeckegracht, bestaande uit een rechthoekig volume van twee bouwlagen met een plat dak. De gevels zijn in een donkere baksteen in halfsteens verband uitgevoerd. In lichtere baksteen is later de originele bedrijfsnaam weggewerkt. In de voorgevel twee deuren en vijf vensters.

Wijzigingen: In 1967 verbouwing intern houten magazijn naar bakstenen magazijn. In 1976 overkluizing van slop aan de westkant en wijziging gevel.

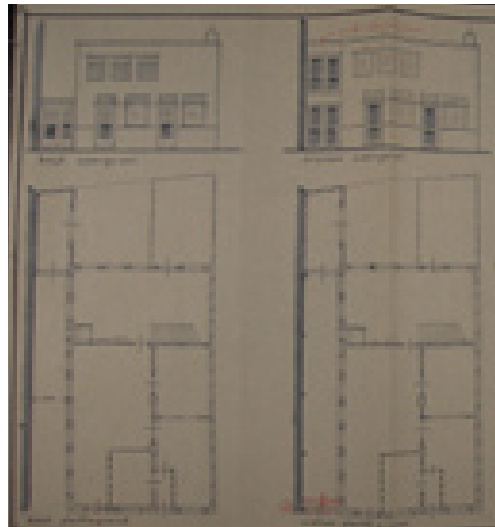
Waardering: Door ingrijpende wijzigingen in de gevels en plattegrond heeft dit pand een geringe architectuurhistorische waarde. Een dergelijk fabriekspannd is gebruikelijk door heel Nederland en heeft geen bijzondere typologische waarde.

Situatie 2008

Bouwtekening Algra 1934. Uit: Archief HCO.

Uitbreiding 1976. Uit: Archief HCO.

10. Fabriekspannd ABTB

Typering: Kantoorgebouw en fabriek, onderdeel van Schaezman Lakfabrieken

Gebouwd als: Graanmaalderij met silo's, garage en opslagruimte

Adres: Thorbeckegracht 90A

Bouwjaar: 1941, 1957

Ontwerp: G.A. Voogden

Inleiding

Op de plek van de graanmaalderij en silo's van de Aartdiocesane Boeren en Tuindersbond (ABTB) stond tot 1941 het pakhuis van de graan- en oliehandel Firma van Assen, gebouwd rond 1850. In 1919 kwam dit pand in eigendom van de R.K. Boeren- en Tuindersbond, later de ABTB. Dit pand was een van de drie kadepakhuisen met de voor Zwolle unieke bouwtypologie van een smal, langgerekt, direct aan het water gelegen fabrieksbouwwerk. Het pand had twee bouwlagen en een dakpannen kap, die later vervangen is (waarschijnlijk toen de ABTB het pand betrok) door een plat dak met uitstekende graanopslag. De fabriek brandde in 1941 af. Naar ontwerp van G.A. Voogden werden twee nieuwe panden gebouwd; langs het water een twee verdiepingen hoge malerij en silo op de contouren van het afgebrande gebouw en daarachter een garage en opslag. In 1953 kreeg het pand een derde verdieping (ontwerp

van architect Voogden). In 1957 werd de opslagruimte opgehoogd naar rond de dertig meter (Voogden). Het complex veranderde exterieur en interieur drastisch toen Schaezman Lakfabrieken het in 1987 aankocht en liet verbouwen. De bouwhoogte van de opslag werd verlaagd van dertig naar twintig meter en het oostelijk geveldeel werd ingrijpend veranderd (gele gevel met rode ramen). In 1999 kreeg ook het westelijk deel van de gevel ramen ingezaagd.

Objectbeschrijving

Langs het water een rechthoekig bouwvolume van beton en baksteen met L-vormige plattegrond, loodrecht op de kademuren van de Thorbeckegracht gebouwd. Het pand bestaat uit drie bouwlagen met een plat dak en is via een overkluizing van de Thorbeckegracht verbonden met de hoogbouw van de voormalige Cebeco Handelsraad.

Stedenbouwkundige waarde

Het complex is stedenbouwkundig interessant door de grote bouwvolumes en de ligging direct aan het water.

Architectuurhistorische waarde

Door de verbouwingen in de jaren '80 en '90 is het oorspronkelijke architectonische beeld aangetast zodat er nauwelijks sprake is van enige architectuurhistorische waarde.

Typologische waarde

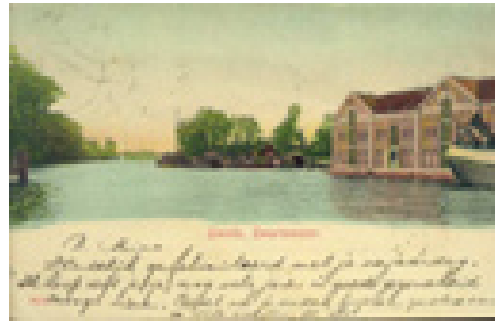
Het voormalige ABTB-complex is een naoorlogse interpretatie van de negentiende-eeuwse gebouwtypologie van het langgerekte kadepakhuis. Het pand is geen uitzonderlijk voorbeeld van een industrieel bouwwerk uit deze periode en heeft geen bijzondere typologische waarde.

Gaafheid/herkenbaarheid

Het bouwwerk ontworpen door G.A. Voogden is na 1941 door dezelfde architect in twee fasen opgehoogd. Deze aanpassingen waren in overeenstemming met het oorspronkelijke ontwerp. De grootste ingreep vond plaats bij de verbouwingen na 1987 en het plaatsen van ramen in de silo in 1999. De gaafheid en herkenbaarheid van pand zijn hierdoor ernstig aangetast.

Waardering

Geringe architectuurhistorische en typologische waarde. Interessant is de stedenbouwkundige situatie: de ligging van een kloek bouwvolume aan het water.

Ansicht ca 1900 met pakhuis v. Assen uit 1850.

Situatie 2008

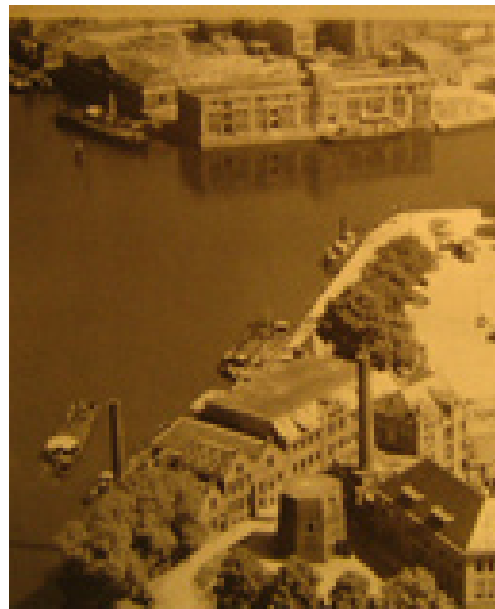
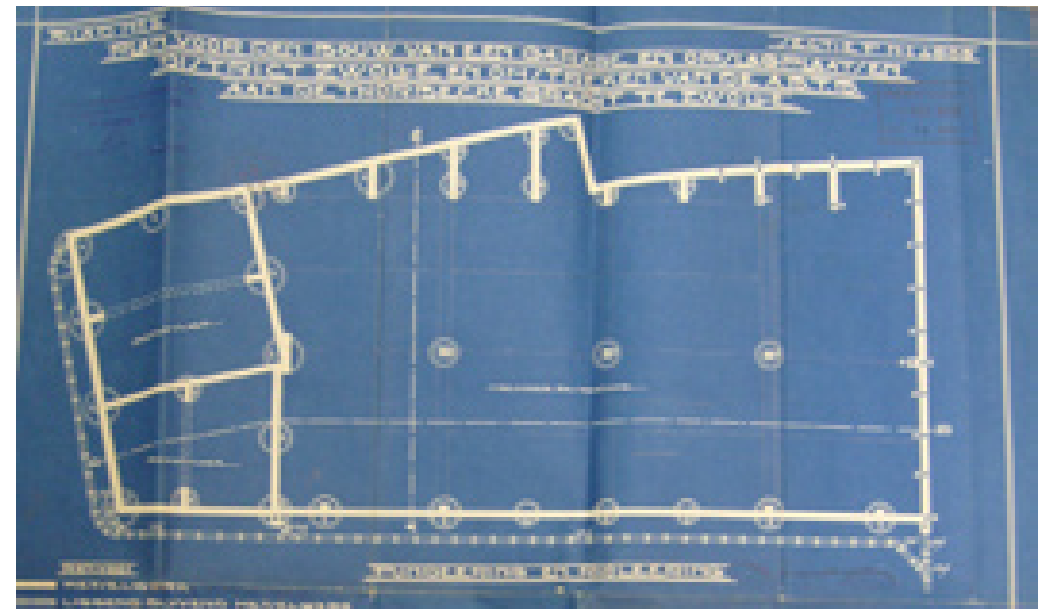

Foto ca. 1930

Foto voormalig ABTB complex, ca 1980.

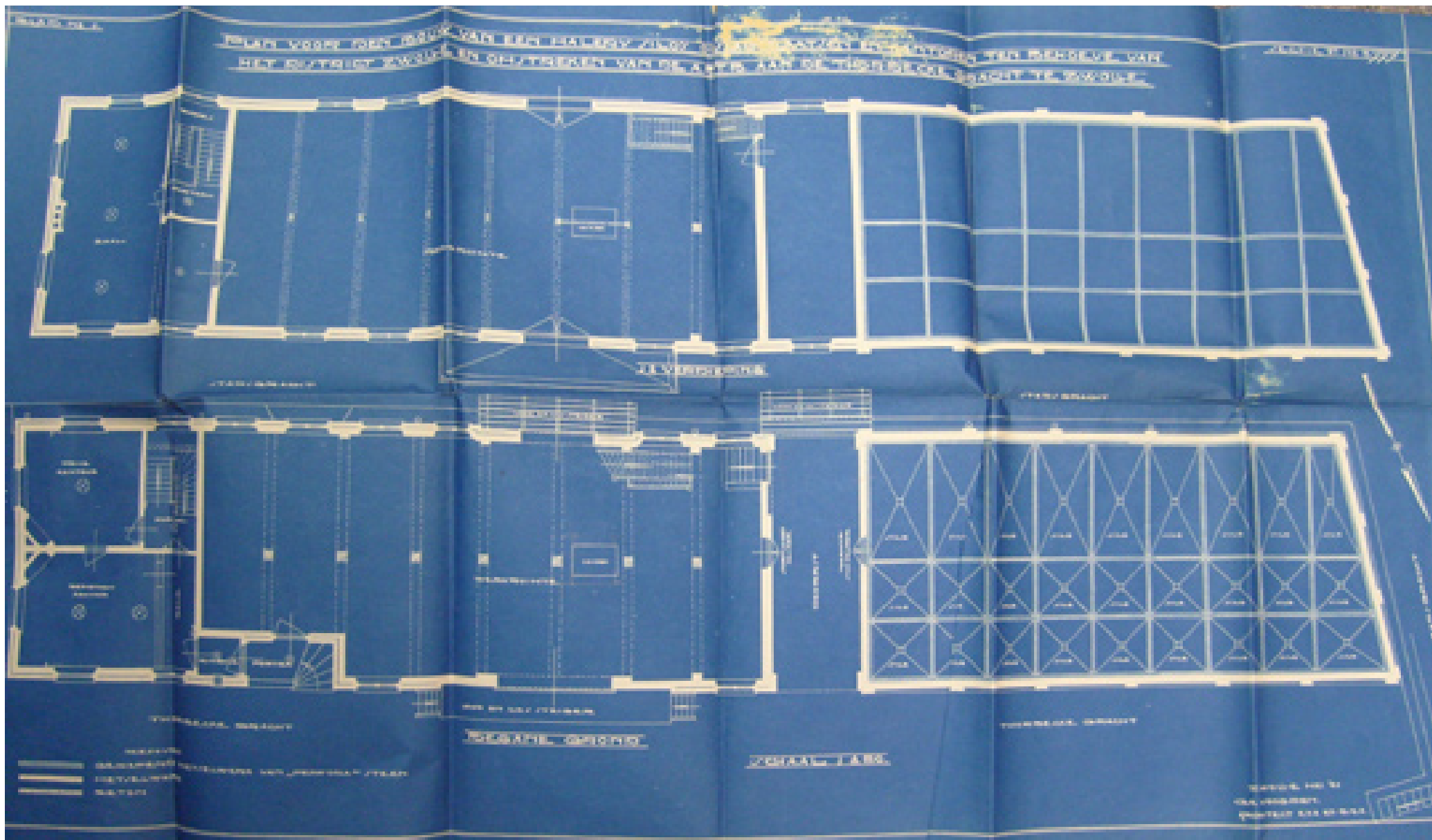

Bouwtekening voor garage en opslag, 1941. Uit: Bedrijfsarchief Schaeplan.

Ophoging van de graanmalerij en silo's met een derde verdieping, 1957. Uit: Bedrijfsarchief Schaepman.

Bouwtekening voor malerij, 1941. Uit: Bedrijfsarchief Schaepman.

11. Restant EWEPO-pand

Typering: Opslagschuur, onderdeel van Schaepman Lakfabrieken
Gebouwd als: Pakhuis van glas en aardewerk
Adres: Thorbeckegracht 90A
Bouwjaar: Ca. 1850
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Fragment van het voormalige Ewepo-pand uit 1850. Dit pand was een van de drie kadepakhuizen op het Kraenbolwerk.

Wijzigingen: In 1979 bij een brand grotendeel verwoest. Slechts de begane grond van het meest zuidelijke deel is bewaard gebleven.

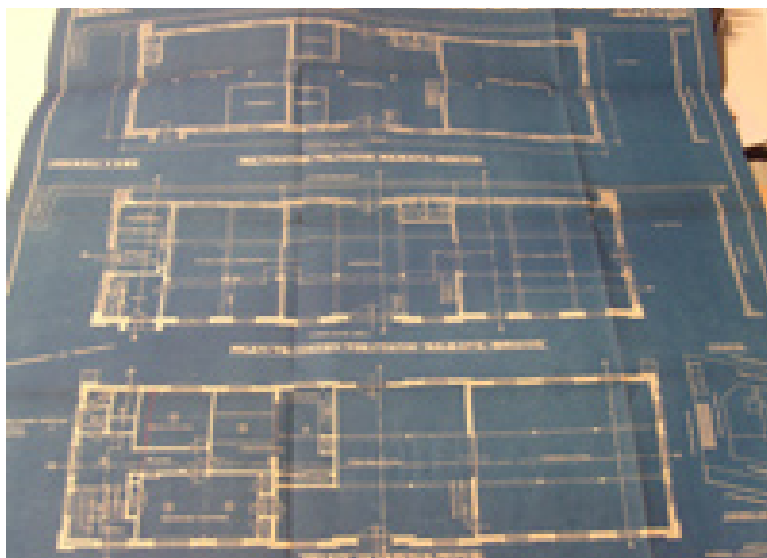
Waardering: Slechts een klein bouwfragment; geen architectuurhistorische waarde. Het oorspronkelijke bouwvolume is typologisch interessant door de plaatsing direct op de kadewand.

Foto 1941

Restant EWEPO-pand, situatie 2008

Verbouwing EWEPO. Uit: Bedrijfsarchief Schaepman.

12. Uitbreiding fabrieksgebouw De Volharding

Typering: Uitbreiding fabriek Schaepman
Gebouwd als: Fabrieksgebouw
Adres: Friesewal 22
Bouwjaar: 1956
Ontwerp: C.J. Vriens, F.G. van Helden

Objectbeschrijving: Bouwvolume van twee bouwlagen met plat dak met aanbouw uit 1990 van één bouwlaag met plat dak.

Wijzigingen: Westelijke aanbouw naar ontwerp van F.G. van Helden, 1990.

Waardering: Geringe architectuurhistorische en typologische waarde.

Situatie 2008

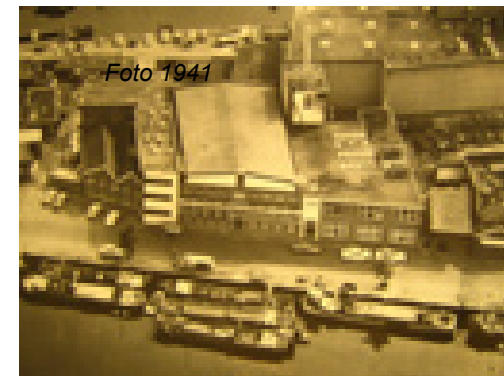
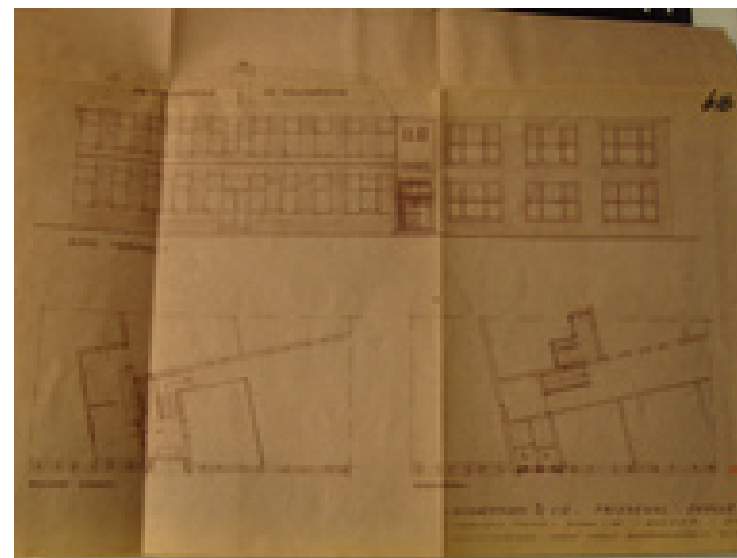

Foto 1941

Foto ca 1970

Bouwtekening aanbouw. Uit: Bedrijfsarchief Schaepman.

13. Fabrieksgebouw De Volharding

Typering: Fabrieksgebouw. Onderdeel van Schaeapman's Lakfabrieken

Gebouwd als : Stoomolieslagerij, latere functies: graanmaalterij, roggebloemfabriek en huidendrogerij

Adres: Friesewal 22

Bouwjaar: 1885 en 1901

Ontwerp: G.H. Bruins (1901)

Inleiding

Het fabrieksgebouw De Volharding is in 1885 gebouwd als houtzagerij met ketelhuis, machinekamer en vrijstaande schoorsteen. In 1901 werd het gebouw tot op drie meter boven het maaiveld afgebroken en verbouwd tot het huidige pand. De onderste drie meter van de achtergevel met de drie toegangspoorten zijn nog te herkennen als achtergevel van de houtzagerij. Met de bouw van De Volharding werd ook de machinekamer opgehoogd tot drie verdiepingen. De vrijstaande schoorsteen is tussen 1940 en 1950 afgebroken.

Objectbeschrijving

Bouwwolume van drie bouwlagen. De voorgevel is uitgevoerd in een donkere baksteen in kruisverband, op een betonnen sokkel en is nagenoeg symmetrisch opgebouwd. Een middenpartij bestaande uit grote toegangsdeur en bovenliggende

laaddeur. Aan weerszijden van beide deuren een serie van vier vensters met vensterbanken. Bovenste bouwlaag heeft iets inspringende, witgeverfde geveldelen waarvan in het rechterdeel de naam van het gebouw, 'De Volharding' is geverfd. Tussen de vensters en in de top van de gevel zitten enkele betonnen speklagen en (hoek)stukken, waarvan de meeste witgeverfd zijn.

De achtergevel is symmetrisch opgebouwd: middenpartij van drie boven elkaar gelegen laaddeuren met daarboven een stalen takel. De onderste twee laaddeuren liggen in inspringend metselwerk. Aan weerszijden van de laaddeuren twee vensters met betonnen lateien, waarbij de vensters op de onderste twee bouwlagen eveneens ingesloten zijn in iets inspringend metselwerk. De inspringende metselwerken van de onderste twee bouwlagen zijn bekroond door een boogvorm met betonnen hoekstukken. Houten mansardedak met zwarte dakpannen.

Stedenbouwkundige waarde

De Volharding is stedenbouwkundig van waarde omdat het bouwvolume voor het grootste deel het industriële karakter van deze zijde van het Kraenbolwerk bepaald.

Architectuurhistorische waarde

Het fabrieksgebouw 'De Volharding' heeft een interessante detaillering: met boogramen, inspringende geveldelen,

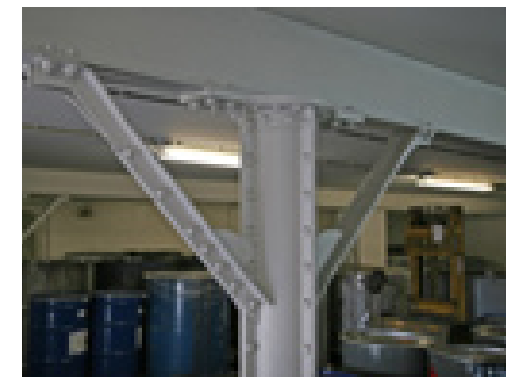
Situatie 2008

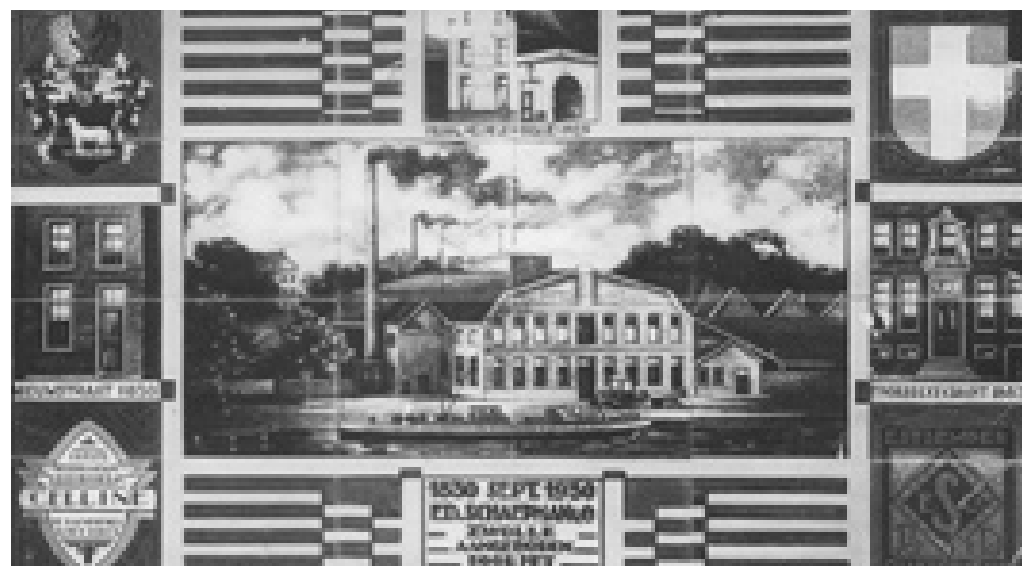
Reconstructie achtergevel, bureau Rein Geurtsen

Interieur, ca 1930

Situatie 2008

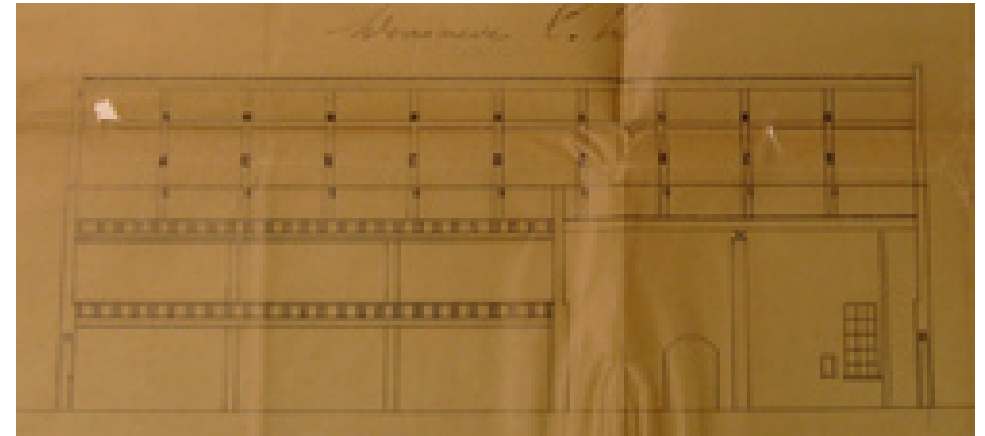
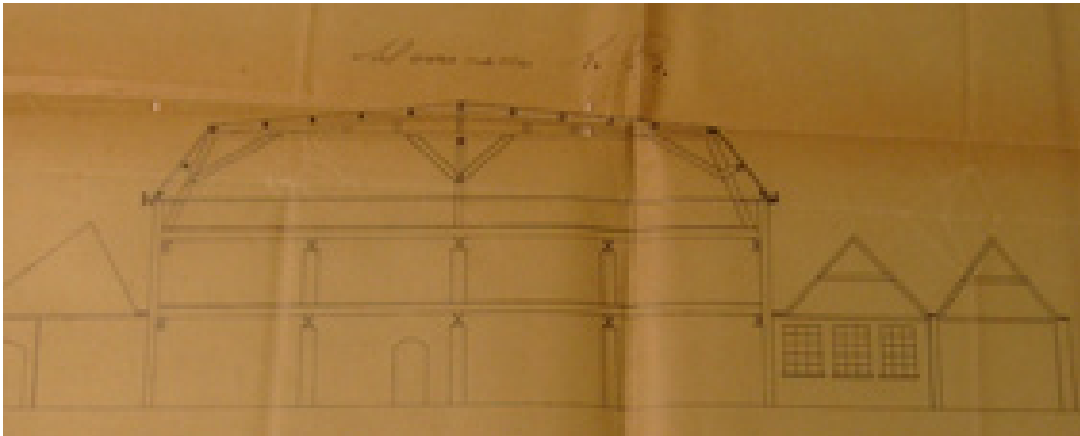
Tegeltabelau 100-jarig bestaan Schaeapman, 1930

Plan voor het Bouwen van een Houtzagerij

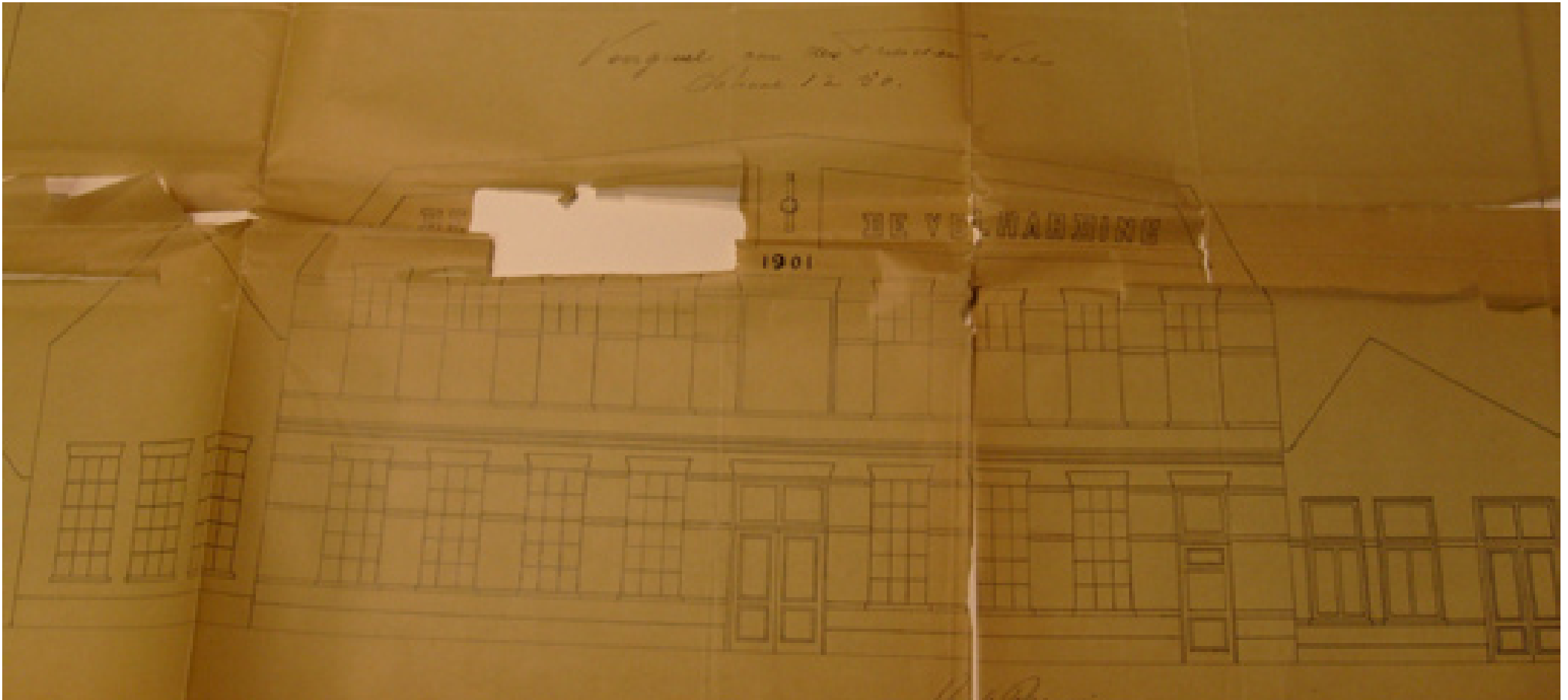
Voer - Aanricht

Van de houtzagerij uit 1885 is de achtergevel nog te herkennen in de gevel van de Volharding. Uit: Archief HCO.

Bouwtekeningen Volharding, 1901. Uit: Archief HCO.

Voorgevel Volharding. Uit: Archief HCO.

betonnen speklagen en sluitstenen. De achtergevel is herkenbaar als de gevel van de houtzagerij uit 1885. Het gebruik van 'moderne' materialen zoals staal en beton, de houten dakconstructie en details als de ijzeren haken waaraan de huiden werden gehangen om te drogen herinneren aan de eerdere functies van het gebouw.

Typologische waarde

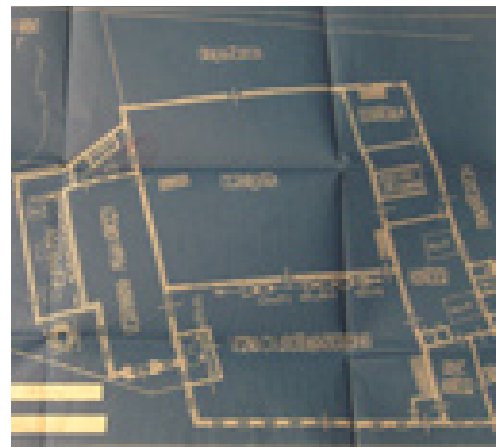
De Volharding is een van de laatste vroeg industriële bedrijfspanden in Zwolle's binnenstad en op het Kraenbolwerk het enige fabrieksgebouw dat herinnert aan dit negentiende-eeuwse industrieverleden. 'De Volharding' is tevens een belangrijk symbool van de Zwolse industrie omdat het pand lange tijd de bekende Schaepman verffabriek huisvestte, een Zwols familiebedrijf dat al sinds 1840 bestaat.

Gaafheid/herkenbaarheid

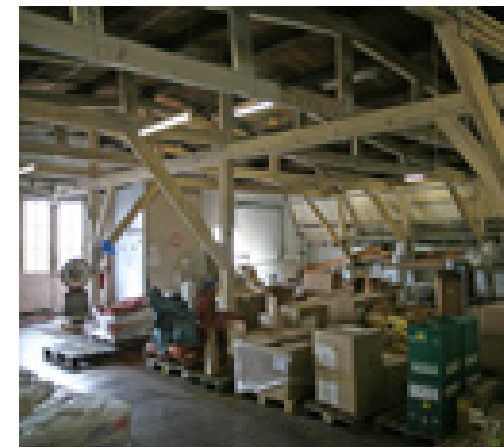
Het gebouw heeft, in ieder geval qua gevelbeeld, nagenoeg niets van haar herkenbaarheid verloren. De ramen en deur in het linkerdeel van de voorgevel hebben de originele roedeverdeling niet meer. De rechterdeur in de voorgevel is met de uitbreiding van 1956 een raam geworden (zie nr. 12). Originele dakconstructie en stalen balken.

Waardering

Het fabrieksgebouw 'De Volharding' is voor Zwolle van stedenbouwkundige waarde als fors bouwvolume en van typologische waarde als voorbeeld voor de oorspronkelijke industriële functie van het Kraenbolwerk.

Bouwtekening 1901. Uit: Archief RHO.

Situatie 2008

Foto Volharding aan de Friesewal, ca. 1930

14. Uitbreiding fabrieksgebouw De Volharding

Typering: Fabrieksgebouw. Onderdeel van Schaezman Lakfabrieken
Gebouwd als: Expeditieruimte
Adres: Friesewal 22
Bouwjaar: 1965 en 1974
Ontwerp: C.J. Vriens

Objectbeschrijving: Rechthoekig bouwvolume van drie bouwlagen met plat dak. In twee fasen gebouwd. De eerste fase van 1965 werd in 1974 als het ware 'afgebouwd'.

Wijzigingen: Geen grote wijzigingen.

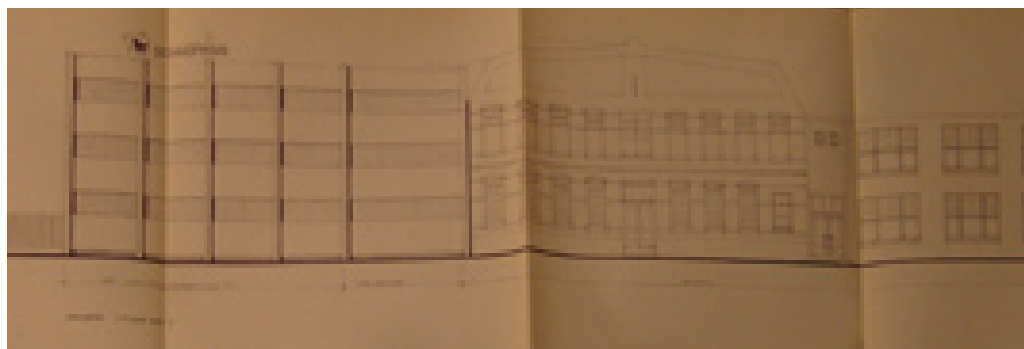
Waardering: Geringe architectonische en typologische waarde.

Situatie 2008

Foto ca. 1970

Bouwtekening 1964. Uit: Bedrijfsarchief Schaezman.

15. Woonhuis en garage

Typering: Woonhuis met garage en werkplaats
Gebouwd als: Woonhuis met garage
Adres: Derde Bredehoek 5 / Friesewal 20 / Kanonsteeg 8
Bouwjaar: 1893
Ontwerp: D.J. Winkel

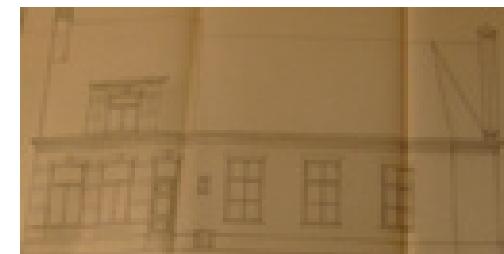
Objectbeschrijving: Hoekpand met rechthoekige plattegrond (hoek Derde Bredehoek – Friesewal is afgeknot), bestaand uit één bouwlaag met zadeldak en dakkapel. De gevel aan de Friesewal heeft een takel. De gevel aan de Derde Bredehoek heeft een kroonlijst, natuurstenen elementen boven de vensters en natuurstenen geledingen tussen de vensters ('speklagen'). Uitbreiding van één bouwlaag aan de Kanonsteeg met plat dak.

Wijzigingen: Verbouwing ondergaan naar ontwerp van Gebr. Boxman in 1957 waarbij de garage werd uitgebreid met een werkplaats aan de Kanonsteeg.

Waardering: Het pand heeft, vergeleken met de overige panden in de steeg, een iets uitgebreidere detaillering. Voor Zwolle is de typologische en architectuurhistorische waarde gering.

Situatie 2008

Bouwtekening 1893. Uit: Archief HCO.

Situatie 2008

Uitbreiding 1957. Uit: Archief HCO.

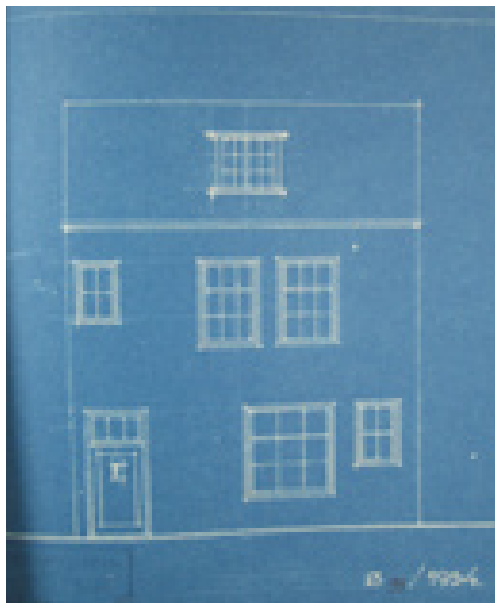
16. Woonhuis

Typering: Woonhuis
Gebouwd als: Woonhuis
Adres: Kanonsteeg 6
Bouwjaar: Onbekend
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Woonhuis bestaande uit twee bouwlagen met zadeldak en dakkapel. Voorgevel is van een grove stuc laag voorzien.

Wijzigingen: Geen grote wijzigingen.

Waardering: Geringe architectonische en typologische waarde. Woning verkeert in slechte staat.

Situatie 2008

Situatie 2008

17. Woonhuis

Typering: Woonhuis
Gebouwd als: Woonhuis
Adres: Derde Bredehoek 3
Bouwjaar: Onbekend
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Rechthoekig bouwvolume van twee bouwlagen met zadeldak. Voorgevel van baksteen uitgevoerd in halfsteens verband, met enkele gevelankers en een kroonlijst.

Wijzigingen: Gevelverbouwing ondergaan in opdracht van de heer D. Stibbe in 1966, waarbij de onderste gevellaag heringedeeld werd. De magazijnruimte werd waarschijnlijk toegevoegd voor bedrijfsdoeleinden. Een oorspronkelijke dakkapel is na 1966 verwijderd.

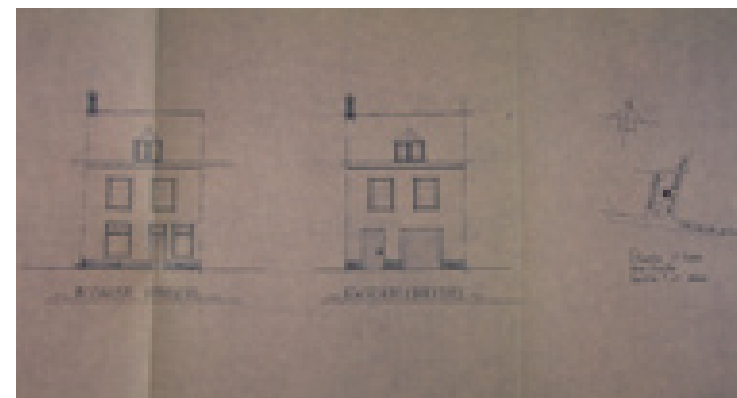
Waardering: Geringe architectonische en typologische waarde.

Tekening voorgevel, zonder jaar. Uit: HCO.

Situatie 2008

Wijziging voorgevel, zonder jaar. Uit: HCO.

18. Coffeeshop

Typering: Coffeeshop
Gebouwd als: Woonhuis (met winkel of bedrijfsruimte)
Adres: Derde Bredehoek 1 /
Kanonsteeg 4
Bouwjaar: Onbekend
Ontwerp: Architect onbekend

Objectbeschrijving: Rechthoekig bouwvolume van twee bouwlagen met zadeldak. Voorgevel van geverfde baksteen uitgevoerd in halfsteens verband, met enkele gevelankers.

Wijzigingen: Kanonsteeg 4 is aan het pand toegevoegd. De dakpartij en voorgevel van dit pand hebben een grondige verbouwing ondergaan. Verder zijn aan beide gevels lampen, camera's en alarmlichten bevestigd.

Waardering: Geringe architectonische en typologische waarde.

Situatie 2008

Situatie 2008

Bronnen

Archieven

Bedrijfsarchief Schaepman, Zwolle.

Historisch Centrum Overijssel (HCO), Zwolle.

Literatuur

Alma, H., *Zwolle, stad met karakter*, Zwolle ca. 1955.

Berkenvelder, F.C., *Zo was Zwolle rond 1900*, Zwolle 1970.

'750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun nijverheid en industrie', in: *Ach lieve tijd*, Zwolle z.j.

'750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun vestingwerken', in: *Ach lieve tijd*, Zwolle, z.j.

Grote Historische Topografische Atlas 1905, Tilburg 2005.

Van Hoogstraten, D., *Architectuurgids Zwolle 1900 tot nu*, Zwolle 2005.

'Honderd jaar Zwolle, de Zwollenaren en hun werk', in: *Als de dag van gisteren*, Zwolle 1992.

Ten Hove, J., *De geschiedenis van Zwolle*, Zwolle 2005.

Zwolse Historische Vereniging, 'Een kleine staalkaart van het Zwols industrieel erfgoed', in: *Zwolse Historische Reeks 2* (2001).

Noten

¹ Ten Hove 2005, p. 60.

² Ten Hove 2005, p. 260.

Colofon

Dit onderzoek werd uitgevoerd door Urban Fabric en Steenhuis stedenbouw/landschap te Schiedam in opdracht van Bam Vastgoed - Regio Noordoost (opdrachtgever Bas van 't Hag).

Projectteam:

Paul Meurs, Lara Voerman, Johanna van Doorn en Marcel IJsselstein.

Lange Haven 9, 3111 AC Schiedam

www.urbanfabric.nl

www.steenhuis-onderzoek.nl

© Urban Fabric en Steenhuis stedenbouw/landschap, februari 2008.